

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ІВАНА ФРАНКА

Томахів Володимир Ярославович

На правах рукопису
УДК 323:28.940

Сталінізм як різновид тоталітаризму
(історико-політологічний аспект)

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
кандидат філософських наук, доцент
Поліщук Микола Васильович

Львів – 2001

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТОТАЛІТАРИЗМ: СУТЬ, ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ, ОЗНАКИ.....	13
1.1 Тоталітаризм: основні концептуальні підходи.....	13
1.2 Теоретичні засади і практика сталінізму.....	47
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СТАЛІНІЗМУ В УКРАЇНІ.....	81
2.1 Проблеми періодизації впровадження сталінізму в Україні.....	81
2.2 Функціонування сталінізму в Україні та його особливості.....	104
ВИСНОВКИ.....	144
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	154

ВСТУП

Феномен останніх десяти років нашого століття полягає в тому, що вони сконцентрували в собі суспільні явища історичного масштабу, динамічність розвитку яких виявилась непрогнозованою навіть для авторитетних вчених-суспільствознавців. Мова йде про майже одночасний крах тоталітарних режимів в країнах Центрально-Східної Європи, розпад СРСР, зміну геополітичної карти світу. Одним із наслідків цього стала поява на політичній арені держави Україна, яка раніше в Європі існувала виключно як географічне поняття, в чому і полягав її феномен – будучи однією з найбільших європейських націй, український народ тривалий час був бездержавним.

Процес державотворення в Україні виявився складним і суперечливим. Він включає в себе одночасно вирішення як економічних проблем, так і політичних, зокрема, процес консолідації української нації, формування на її основі модерної політичної нації.

Це зумовлено наслідками попередньої формації, перебуванням України в складі СРСР, функціонуванням тоталітарного режиму, який в свій час був причиною ліквідації як незалежності так і фізичного знищення значної частини українського народу, його еліти.

Актуальність теми дослідження зумовлена наявністю посттоталітарних тенденцій в масовій політичній психології та свідомості, політичній культурі значної частини українського суспільства. Окрім соціально-економічних причин цих явищ, ностальгії за СРСР, притаманній окремим категоріям населення України, які не усвідомили себе її громадянами, важливим чинником є те, що на протязі останніх років тема злочинів радянського тоталітаризму перед українським народом практично щезла з періодичних видань, радіо, телебачення. С. Білокінь, автор ґрунтовного дослідження “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.”, слушно зауважив, що “...якщо в роки горбачовської гласності цієї теми не торкався лише ледачий, то вона, хоч як

дивно, скоро вичерпалась...”, але “...українці досі не зрозуміли, що з ними зробили”.[53]

З іншої сторони, врахування рудиментів тоталітарної доби необхідне в процесі функціонування державних владних структур, вирішенні актуальних проблем українського державотворення, формуванні української політичної нації та її еліти. Отже, актуальними залишаються дослідження феномену ХХ століття – тоталітаризму, зокрема сталінізму як його класичного різновиду в українській історії ХХ ст., який зійшов з історичної арени, але продукти його розпаду продовжують активно впливати на суспільно-політичне життя і нерідко в значній мірі детермінують нинішній політичний процес в Україні.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Дослідження феномену тоталітаризму розпочалось майже одночасно з його виникненням і проходило в декілька етапів, починаючи з 20-х років. Об’єктом аналізу і критики з сторони європейської соціал-демократії, в тому числі і української, була створена більшовиками політична система, терор який розгорнувся в Росії. В 30-поч.40-х рр. в працях Е. Фрома [188], М. Бердяєва [15; 16], Дж. Орвела [128], Ф. Хаєка [189], М. Сціборського [173; 174], К. Поппера [142], Х. Ортеги-і-Гасета [127] розпочато науковий аналіз соціально-психологічних, економічних аспектів тоталітаризму, виявлення структурної і функціональної тотожності тоталітарних режимів фашистської Італії, нацистської Німеччини, сталінського СРСР, тим самим було закладено теоретичні основи для вивчення тоталітаризму. Ці дослідження активно продовжились після другої світової війни, краху тоталітарних режимів в Італії та Німеччині, появі багатого документального, архівного матеріалу (в тому числі і частково радянських, внаслідок захоплення німецькою армією смоленського обласного партійного архіву). В 1951 році була опублікована праця Х. Арендт “Походження тоталітаризму” яка незабаром стала класичною при вивченні тоталітаризму. Повністю теорія тоталітаризму сформувалась в др. пол. 50-60-х рр., коли були опубліковані праці К.Фрідріха, З. Бжезінського [214], Р. Арона [8]. В них було визнано тоталітаризм історично

новою формою політичного панування, яка відрізняється від всіх інших форм автократії, визнана спільність між націонал-соціалізмом і комунізмом. Вказується на те, що типовим для тоталітарних диктатур ХХ ст. є оперування ідеологіями з утопічними цілями для мобілізації мас, систематичне порушення не тільки громадянських прав, але і прав людини. Ними розроблені загальні визначення та характерні ознаки тоталітарних режимів, звертається увага на обов'язковість насильства в процесі становлення тоталітаризму. Оскільки в цей час фашизм і нацизм вже зійшли з історичної арени, то увага дослідників була звернена до СРСР, дослідження тоталітаризму стали фактично синонімом радянологічних студій, зумовлених ідеологічною боротьбою проти комуністичної системи, яка стала антиподом західній демократії. Сталінському різновиду тоталітаризму приділяли увагу відомі радянологи Р.Конквест [82; 83], С.Коен [86; 87], Р.Такер [176; 177], А.Авторханов [1-4], а також емігранти з країн “соціалістичного табору”, зокрема, відзначимо праці О.Солженіцина, М.Джиласа [55], А.Валіцького [26], Л.Колаковського [216], Г.Костюка [85].

Останній етап в дослідженні тоталітаризму, зокрема сталінізму, розпочався наприкінці 80-х рр. Він характерний тим, що фактично центр досліджень переміщується в СРСР, чому сприяла політика перебудови і гласності, доступність ряду матеріалів з історії СРСР сталінського періоду. Спостерігається своєрідний “бум” літератури, присвяченої сталінізму, в основному історико-публіцистичного характеру. В працях Д.Волкогонова [31; 32], Р.Медведева [115], Л.Гордона, Е.Клопова [40], А.Бутенка [78] та інших [47; 69; 70; 71; 78], робляться перші спроби осмислення сталінізму, його природи, а також і політичної системи цього періоду. Незважаючи на певні недоліки більшості цих робіт (скоріше публіцистичний, а не дослідницький характер, майже всі роботи написані в рамках нової, штучно створеної парадигми, метою якої було прагнення відокремити сталінізм від ленінізму і соціалізму [71], надмірну персоніфікацію), разом з наступними, пізнішими роботами К.Гаджієва [35], О.Давидова [47], Ю.Ігрицького [64; 65], в яких сталінізм аналізується насамперед як різновид

тоталітаризму, вони є важливими джерелами дослідження сталінської тоталітарної епохи в Україні як складової частини СРСР. В них дається комплексний аналіз радянського тоталітаризму як репресивного режиму, показано його прояви у всіх сферах суспільного життя. Разом з тим, недостатньо, на наш погляд, акцентується увага на етнополітичних аспектах сталінізму, їх підґрунті, генезі, еволюції, реальній сутності задекларованого в офіційній тоталітарній ідеології інтернаціоналізму і практики етнонаціональних процесів в СРСР.

В українській історико-політологічній науці дослідження тоталітаризму, зокрема сталінізму, проводилось силами вчених української діаспори протягом всього періоду його існування. Серед великої кількості історичної, публіцистичної, мемуарної та іншої літератури, відзначимо роботи М.Сціборського [173; 174], І.Лисяка-Рудницького [105], Г.Костюка [85], Ф.Пігідо [136], Б.Дмитришина [213], Б.Кравченка [89], в яких розкриваються і аналізуються прояви радянського тоталітаризму в Україні. Українська проблематика стала темою досліджень західних вчених, зокрема Р. Конквеста [83], Р.Салівана [221], Дж. Лібера [218], Д. Мейса [219] та інших радянологів.

В Україні, як і в СРСР, осмислення епохи сталінізму розпочалось в кінці 80-х років, науковими розвідками І.Кураса [94], С.Кульчицького [91-93], Ю.Шаповала [198-200], Д.Табачника [175], Я.Дашкевича [49], В.Даниленка, Г.Касьянова [48; 76; 77] та інших вчених [144], і активно продовжувалося після проголошення незалежності. В працях українських науковців, розкрито особливо жорстокий характер сталінізму в Україні та його прояви в економічній, соціальній, політичній, культурній сферах, репресії та каральні акції проти інтелігенції, депортації українського народу, докази і факти українського етноциду. Ці ґрунтовні, в основному історичні за змістом праці разом з опублікованими збірниками документів з цього періоду, стали важливою джерельною базою дослідження сталінського тоталітаризму. Одночасно з тим, важливе місце в дослідженні даної проблеми займають і напрацювання узагальнюючого плану, насамперед політологічного характеру. В працях

С.Кульчицького [91; 92], О.Долженкова [56], М.Дорошко, В.Колесника [57], В.Чеховича [196] аналізується початок процесу формування політичної системи сталінізму, її структурно-інституційної основи, економічних, ідеологічних аспектів, становлення карально-репресивного механізму. Б.Ярош [209], О.Семків [141], О.Грабовський [42], О.Шморгун [203], В.Кулик [90], Б.Кухта, А.Романюк [130], М.Поліщук, А.Колодій [139], К.Бондаренко [21], А.Дешиця [54] досліджують не тільки українські, але і загальнотеоретичні проблеми, що стосуються феномену тоталітаризму. Б.Ярош розкриває один із аспектів сталінізму – процес і механізм “експорту” вже сформованого тоталітаризму назовні – в Західну Україну, його адаптацію до специфічних умов. Питання еволюції сталінізму в Україні після смерті Сталіна розглядається В.Бараном. [10] Загальні проблеми трансформації тоталітаризму в Україні висвітлені в колективній монографії “Політичні режими сучасності та перехід до демократії” [139], дисертаційному дослідженні А.Дешиці, ряді публікацій, зокрема А.Пашука [135], О.Гриніва [44], С.Вовканича [29], З.Лизанчука [102]. Проте, приходиться константувати про загальний спад на протязі останнього часу наукового інтересу до феномену тоталітаризму, зокрема сталінізму. Як виняток можна розглядати останні праці С.Білоконя [19], Б.Яроша. [208]. Разом з тим, високо оцінюючи вищезгадувані напрацювання і заслуги авторів, існує потреба в узагальнюючому дослідженні на основі політологічного підходу до феномену сталінізму в Україні, використовуючи досвід попередніх робіт українських науковців, аналізу тогочасних конкретно-історичних процесів з метою виявлення специфіки цього феномену на теренах України, його історичної генези, етнополітичного підґрунття. Зазначимо, що в більшості вищеназваних робіт сталінізм, як різновид тоталітаризму, його еволюція розглядаються в цілому в масштабах і рамках всього колишнього СРСР. Схематично і недостатньо, на наш погляд, розроблені проблема періодизації сталінізму в Україні, його специфіка, порівняльний аналіз загальної практики сталінізму в Україні і в СРСР в цілому, існує потреба поглибленого розгляду генези тоталітарних ідей, взаємозв’язку мети тоталітарної

ідеології та етнополітичної практики. Таким чином, зазначені проблеми визначають потребу подальших досліджень і зумовили вибір теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах тематики наукових досліджень кафедри політології і філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка “Етнополітичні проблеми політичного процесу в Україні” (Шифр ЗН-250 Б, код –1:5).

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є детальний аналіз феномену сталінізму як різновиду і класичної моделі тоталітаризму, його генези, визначення періодизації становлення, особливостей, функціонування, проявів та наслідків в Україні.

Для реалізації цієї мети в дисертації вирішувався ряд важливих завдань:

- використовуючи сучасні вітчизняні та зарубіжні концепції проаналізувати генезу та сутність тоталітаризму як політичного феномену ХХ століття;
- дослідити історію виникнення та суть поняття “сталінізм” в основних концепціях радянського тоталітаризму;
- простежити генезу, процес становлення, і особливості функціонування радянського класичного тоталітаризму у вигляді сталінізму;
- висвітлити особливості генези, визначити основні періоди становлення і функціонування сталінізму в Україні;
- виявити специфіку, особливості прояву та їх підґрунття в теорії та практиці сталінізму в Україні;
- на основі дослідженого виявити та оцінити наслідки сталінізму, їх вплив на посттоталітарний розвиток України і українського народу.

Об'єктом дослідження дисертаційної роботи є тоталітаризм як політичний феномен в його класичному прояві – сталінізмі, його українська модель.

Предмет дослідження. Предметом дослідження є процес становлення і функціонування сталінізму як класичного періоду радянського тоталітаризму, його генези та особливостей прояву в Україні.

Теоретична і методологічна основа дисертації. Теоретичною базою дисертації є політологічна концепція тоталітаризму. В дисертації використано методи об'єктивного, предметно-хронологічного, порівняльно-історичного та системного аналізу, що дало змогу виявлення та аналізу загального та особливого в тенденціях розвитку досліджуваного процесу. При написанні дисертації застосовано принципи об'єктивності та історизму, конкретно-історичний і системний підходи, методологію компаративізму, загальні методологічні принципи аналізу політологічної, історико-філософської літератури.

Джерельна база дослідження. Основу джерельної бази дисертаційного дослідження складають історико-політологічні, філософські напрацювання вітчизняної та зарубіжної літератури, присвячені проблематиці феномену тоталітаризму та сталінізму зокрема, аналізуються джерела з історії розвитку світової політичної думки.

В дисертації використовуються матеріали з'їздів, пленумів партійних організацій СРСР та України досліджуваного періоду, опрацьовано ряд архівних документів ЦДАГОУ, опублікованих архівних матеріалів ФСБ Росії. Аналізуються твори класиків комуністичної ідеології, діячів комуністичної партії та партійних лідерів.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вона є першим в Україні цілісним узагальнюючим дослідженням феномену сталінізму в Україні на основі політологічного підходу з врахуванням етнополітичних аспектів, специфіки утвердження і проявів цього суспільного явища.

- В дослідженні систематизовано концептуальні підходи аналізу феномену тоталітаризму. Тоталітаризм розглядається як цілісна система, сукупність і взаємодія таких явищ як тоталітарна ідеологія та тоталітарний рух (партія) на її основі, і тоталітарна держава, яка є результатом реалізації мети тоталітарної ідеології через тоталітарний рух в основу функціонування держави.

- Обґрунтовано що тоталітарні ідеї існували на всіх етапах розвитку світової суспільно-політичної думки, але найбільшого свого поширення і втілення

в суспільну практику досягли в ХХ столітті. В умовах індустріального розвитку, раціоналізації і демократизації суспільно-політичного життя це привело до виникнення тоталітарних держав.

- Доведено, що вперше основи тоталітарного ладу були теоретично і практично закладені В.Леніним при спробі реалізації в суспільну практику адаптованої ним до російських умов марксистської доктрини. В ході подальшої трансформації суспільства на її основі сформувався класичний радянський різновид тоталітаризму у вигляді сталінізму, запропоновано його дефініцію та визначено характерні риси і періоди в його становленні.

- Предметом поглибленої уваги і аналізу в дисертаційному дослідженні є етнополітична теорія і практика більшовизму і сталінізму, як одна із головних причин встановлення більшовицького режиму і складова частина генези тоталітаризму в Україні, особливостей становлення і функціонування сталінізму на її території. Враховуючи це, вперше в Україні розроблено періодизацію процесу утвердження і функціонування сталінізму як класичного тоталітаризму в Україні. Виходячи з того, що не вся зразу територія України була об'єктом цього процесу, вперше пропонується періодизація впровадження тоталітаризму в Західній Україні.

- Показано специфіку становлення сталінізму в Україні, в основі якої були етнополітичні аспекти цього явища, виявлено особливості проявів та функціонування тоталітаризму в Україні.

- Зроблено висновок, що виявлені особливості теорії і практики сталінізму як класичного радянського різновиду тоталітаризму в Україні стали причиною посилення його репресивної суті в українських умовах, специфічних особливостей прояву, наслідків, що конкретизується в загальних висновках дисертаційного дослідження.

Теоретичне та практичне значення дисертації. Матеріали і висновки дисертаційного дослідження поглиблюють розуміння сутності феномену тоталітаризму і його класичного радянського різновиду – сталінізму. В дисертації

розкриті етнополітичні аспекти радянського тоталітаризму, особливості його становлення, функціонування та періодизації в Україні, адаптаційні можливості та механізми тоталітарних режимів в специфічних умовах для впровадження та функціонування. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані політологами, істориками та фахівцями з інших суспільних наук для подальшого дослідження тоталітаризму в СРСР і Україні зокрема, можливості проведення науковцями пострадянського простору порівняльного аналізу теорії та практики сталінізму в цих республіках.

Практичне значення, дисертаційної роботи визначається придатністю її матеріалів, висновків до використання в процесах сучасного державотворення в Україні політиками, партіями, громадськими організаціями і державними інститутами, засобами масової інформації, що дає можливість правильно зрозуміти процеси, які відбуваються в політичному житті українського суспільства, особливості політичної культури пострадянської України. Це сприятиме прискоренню процесу подолання тоталітарної спадщини та посттоталітарних тенденцій в соціально-економічному, політичному, духовному, етнополітичному розвитку України.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використанні при викладанні курсу політології, загальної та політичної історії України, у вищих та середньо-спеціальних навчальних закладах, школах.

Апробація роботи. Дисертація виконана і рекомендована до захисту на кафедрі політології Львівського національного університету імені Івана Франка. Основні теоретичні положення, результати дисертаційного дослідження викладені дисертантом у виступах на наукових звітних конференціях на кафедрі політології філософського факультету ЛНУ ім. І. Франка у 1997-2000 р; науково-теоретичній конференції “Волинь у новітній історії Української державності” (До 60-річчя подій 17 вересня 1939 року) (Луцьк, 1999); Всеукраїнській науковій конференції “Вересневі події 1939 року в історії України: погляд з кінця ХХ століття”

(Тернопіль, 1999); обговорювались на теоретичних та методологічних семінарах кафедри.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані у чотирьох статтях, надрукованих в двох наукових журналах та двох збірниках наукових праць.

РОЗДІЛ 1 ТОТАЛІТАРИЗМ: СУТЬ, ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОЗНАКИ

1.1. Тоталітаризм: основні концептуальні підходи

Термін “тоталітаризм” увійшов в широкий науковий і загальний вжиток в кінці 20-х років ХХ століття. Саме слово “тоталітаризм” походить від латинських слів “totalitas” (повнота, цілісність) і “totalis” (весь, повний). [140, с.352] Поняття “тоталітарна держава” вперше вжив Б. Муссоліні: “...все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави”, а власне термін “тоталітаризм” введено в політичну лексику італійським вченим і політичним діячем, ідеологом фашизму Д. Джентіле. [14, с.160] З цього часу поняття “тоталітаризм” ввійшло в пропагандистський, політичний, а згодом і в науковий лексикон. Спочатку його використовували виключно для назви того політичного устрою, який склався в Італії після приходу до влади фашистів Муссоліні, а на початку 30-х рр. про тоталітаризм почали говорити як про новітні деспотичні режими, протиставляючи їх демократії. Наукове осмислення феномену тоталітаризму розпочалось в 30-х рр. і продовжувалось на протязі наступних десятиліть. В цей час, термін “тоталітаризм”, який вживався при характеристиці режиму Муссоліні переноситься також і на нацистську Німеччину, хоча в самій Німеччині він не набув широкої популярності. В 1930 році він вперше з’явився в публікаціях націонал-соціалістів, зокрема його часто вживав один з ідеологів нацизму К.Шмідт. В своїх виступах Гітлер надавав перевагу іншому поняттю – “авторитаризм” За рамками ідеологій італійського фашизму і німецького нацизму поняття “тоталітаризм” і його похідні носять в основному негативний зміст, якого йому вперше надали італійські соціалісти, що емігрували з Італії. Вже в 20-ті рр. виявилась схожість між політичними системами, які склались в Італії і СРСР, а в 30-ті – між ідеологією і практикою сталінізму та нацизму. В 1936 році Л.Троцький порівняв диктатуру Сталіна з автократичними формами влади, які передували соціалістичному суспільству в історії, назвавши її тоталітарною. [39]

Характерним для наукових дискусій цього періоду, була проблема подібностей і відмінностей між нацизмом і радянським більшовизмом. Вчені, виходячи з такої важливої риси ліберальної демократії як свобода слова, свободи особи, що було однаково заборонено як в СРСР так і в Німеччині, одержали можливість ототожнювати ці два режими. З іншої сторони, важливим було те, чи вважати більшовизм з його атеїзмом, інтернаціоналізмом, зруйнуванням традиційної моралі і норм історичної пам'яті, переоцінкою морально-етичних цінностей людства, відмінною формою режиму як нацизм і фашизм, які базувались на принципах націоналізму, цінностях нації, ідеалізації історії, традицій. В свою чергу, для представників західної соціал-демократії важливим було те, чи можна однаково вважати нацизм в Німеччині, як і фашизм в Італії передовими формами капіталізму в його останній стадії, і відповідно чи можна прирівнювати до них радянський сталінізм, виявивши в цих режимах подібні ознаки: "...обидві системи формуються вождями і партіями, причому і тут і там є один вождь, одна партія, які не терплять конкуренції і творять тоталітарні режими...", – підкреслював колишній німецький комуніст Ф. Боркенау. [212, р.25]

На соціально-психологічні аспекти нового явища в суспільно-політичній практиці звернули увагу Д.Орвелл, В.Райх, Е.Фромм. Д.Орвелл визначив тоталітаризм як поневолення людей зсередини, шляхом ідеологічного контролю над їхніми думками, та почуттями. [128, с.245] В дослідженнях В.Райха "Масова психологія фашизму" (1933 р.) [194, с.12] та Е.Фромма "Втеча від свободи" (1941 р.) [188, с.124-174] показано особливості психіки і поведінки людини в умовах новітньої диктатури, зокрема фашизму.

Зазначимо, що в українській політичній думці цього періоду спробою аналізу феномену тоталітаризму були присвячені розділи в роботі М.Сціборського "Націократія", [173] на подібність фашизму і комунізму звернув увагу видатний український мислитель В.Липинський. [103]

Після підписання пакту Ріббентропа-Молотова, відкритого союзу двох режимів, спорідненість нацизму і сталінізму стала очевидною, що і відмітив

“Симпозіум тоталітарної держави”, який відбувся після початку другої світової війни, в листопаді 1939 року в США. Американське філософське товариство визначило тоталітаризм як нову, досі невідому форму диктатури, окресливши коло держав, в яких найбільш повно і яскраво виявились тоталітарні ознаки - фашистська Італія, нацистська Німеччина, Радянський Союз. [211, с.134]

Акцентуємо увагу на тому, що визначення тоталітаризму, зроблені під час Другої світової війни, відрізнялись від тих, які були запропоновані раніше, що було пов'язано із створенням антигітлерівської коаліції і СРСР, який став союзником Заходу, перестав носити це тавро. Винятком була знаменита книга відомого австрійського економіста і політолога Ф.Хаєка “Дорога до рабства” (1944). Аналізуючи соціалізм і фашизм, Хаек робить висновок, що розквіт фашизму і нацизму був не реакцією на соціалістичні тенденції попереднього періоду, а закономірним їх продовженням, вбачаючи в цьому спільні корені фашизму, нацизму і комунізму - в виникненні і поширенні соціалізму та спробі реалізації його в життя. [189, с.184-197]

Після другої світової війни дослідження тоталітаризму розгорнулись в ширшому масштабі, що було пов'язано з поширенням комунізму в Східну Європу, встановлення “залізної завіси”. Термін “тоталітаризм” водночас набуває ідеологічного змісту, особливо в епоху холодної війни. На цей час припадають найбільш ґрунтовні дослідження тоталітаризму і тоталітарних систем, і як результат – виникнення цілісної концепції теорії тоталітаризму. Причинами цього були як потреби обґрунтувати ідеологічну боротьбу проти комуністичної системи, яка складалась в Східній Європі і ставала протиположною західній демократії, а також те, що в поле зору дослідників потрапило багато матеріалів і документів про функціонування політичних режимів в Італії та Німеччині, матеріали про сталінізм в СРСР, які стали доступні після XX з'їзду КПРС, подальшої хрущовської “відлиги”.

В праці Ханнах Арентс “Походження тоталітаризму”, (1951) [210] обґрунтовувалась думка про те, що в XX ст. склалась нова, унікальна форма

деспотизму. Ця особлива форма була заснована на масовій мобілізації, тотальному підпорядкуванні суспільства, особи політико-ідеологічній владі. Найбільш яскравими виявами, типовими прикладами такої форми деспотії, на думку автора, був нацизм і комунізм. Тоталітаризм за самою своєю суттю відрізняється від інших відомих форм політичного гноблення, деспотизму, тиранії і диктатури. Повсюди, де він прийшов до влади, він породив абсолютно нові політичні інституції, він зруйнував усі суспільні, політичні та юридичні традиції країни. І мало важать специфічно національна традиція або конкретне духовне джерело, з яких виникла його ідеологія: тоталітарний режим завжди перетворює класи на маси, ставить на місце системи партій не диктатуру якоїсь однієї партії, а диктатуру мас, зміщує центр влади від армії до поліції і проводить політику, що відверто претендує на світове панування. Тоталітарні режими народилися з однопартійних систем управління державою; і щоразу, коли ці останні ставали посправжньому тоталітарними, вони починали діяти за системою цінностей, яка настільки відрізняється від всіх інших, що жодна із застосовуваних категорій чи то будуть категорії моралі, традиції, справедливості чи просто здорового глузду не можуть допомогти зрозуміти лінію їхньої поведінки, дати їй оцінку чи передбачити її.

Статус наукової концепції за терміном “тоталітаризм” закріпився після політологічного симпозиуму, який зібрався в США в 1952 році, де тоталітаризм був визнаний як закрита і нерухома соціокультура та політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва і розподілу “...товарів спрямовується і контролюється з єдиного центру”. [152, с.118]

Завершила формування цілісної концепції тоталітаризму знаменита і до сьогоднішнього часу класична у аналізі тоталітаризму праця К.Фрідріха і З.Бжезінського “Тоталітарна диктатура і автократія” опублікована в 1956 році. З'ясовуючи сутність тоталітарного режиму автори виділяють шість ознак тоталітаризму (“тоталітарного синдрому”), сукупність яких дає підстави розглядати той чи інший режим, як тоталітарний. [214, с.22]

Останній, третій етап у розвитку поняття “тоталітаризм” припадає на кінець 80-х рр. Він був наслідком т.зв. “політики нового мислення” розпочатої М.Горбачовим, розпадом в подальшому комуністичної системи, країн Центрально-Східної Європи і накінець, самого СРСР. Однією із особливостей цього періоду було те, що в активне дослідження феномену тоталітаризму, зокрема сталінізму як його різновиду, включилися радянські науковці, цей останній етап вніс певні корективи в загальну концепцію тоталітаризму. В попередніх дослідженнях, в основному тоталітаризм розглядався як статичний феномен, який в мирних умовах не здатний еволюціонізувати. Розпад тоталітарних систем, на думку західних дослідників був можливий лише під впливом зовнішніх факторів, як це було, наприклад, з Німеччиною. Так, російський вчений Зінов’єв, який емігрував на Захід, вважав, що комунізм може загинути в якійсь комуністичній країні, лише внаслідок втручання ззовні, а саме – з боку західних країн. [63, с.276] Проте, політика гласності, розпочата М. Горбачовим в др. пол.80-х рр. розбила одну з базових засад тоталітаризму – контроль за засобами масової інформації, а в подальшому привела до змін і інших сторін радянського суспільства. Події кінця 80-х поч. 90-х рр. в Східній Європі, розпад комуністичних режимів показали, що держави “реального соціалізму” не відзначалися такою стабільністю, як вважалося, вони не уникли внутрішнього розпаду, що відбувся внаслідок тривалої еволюції. Це стало причиною того, що в останні роки робляться спроби розглядати тоталітаризм як динамічне явище, процес, замість статичної картини системи, запропонованої в др.пол.50-х рр. На думку українського дослідника В. Барана, дана концепція долає схематизм первісної моделі, дозволяє розглянути внутрішню еволюцію системи, її становлення, кристалізацію, занепад, для її означення автор вживає термін “еволюційний тоталітаризм”. [10, с.24] Таким чином, можна зробити висновок, що загальна концепція теорії тоталітаризму потребує подальшої розробки, тоталітаризм як суспільний феномен залишається в полі зору дослідників, що означає можливість появи в майбутньому робіт, які будуть базуватися на аналізі

попереднього доробку і сучасних прикладів розпаду тоталітарних режимів.

Тим часом, в сучасній політологічній науці існують ряд робіт загальнометодологічного характеру, які досліджують причини появи тоталітарних режимів, їх ознаки, основні характерні риси, особливості прояву, місце і психологію індивідуума в цьому механізмі.

Однією з перших і найбільш вагомою дотепер, на нашу думку, є вищеназвана праця Х. Арндт “Походження тоталітаризму”. Арндт розглядає цілий ряд особливостей тоталітаризму на основі існування нацистської Німеччини і сталінського СРСР, виділяє найголовніший на її думку аргумент, який притаманний тоталітаризму, а саме – існування єдиної універсальної мети в таких режимах. Головними факторами, які сприяють формуванню тоталітарних режимів і їх характеризують, є утворення національних держав, сучасний антисемітизм, расові і паннаціональні суспільно-політичні рухи, втрата ними етичних стандартів, які були замінені терором і насильством. Х. Арндт розробляє етапи становлення тоталітарної держави, вважаючи, що першим таким етапом є повна демократизація. Всі тоталітарні режими, на думку вченої, потребують демократичної легітимізації, яка здійснюється псевдодемократичними засобами. Процес демократизації довів, що пряма демократія при відсутності демократичної культури і традицій, себе повністю дискредитує. Аналізуючи тоталітарне суспільство в цілому, Х. Арндт особливу увагу звертає на роль та місце особи в тоталітарному суспільстві, шляхи, та методи знищення людської індивідуальності, способи і прийоми придушення свободи громадян, їх здатності до протесту. Вчена вважає, що тоталітарна людина – людина маси (натовпу) а тоталітарні рухи – це рухи не класів, а мас, відірваних від соціальної основи, традиційних соціальних “гнізд”. Поведінка особистості в цій системі визначається не тільки страхом, але й втратою внутрішніх орієнтирів-традицій, дому, свого “я”. Така людина готова підкоритися тому, хто забезпечить їй замість можливості самовираження певну стабільність, впевненість. В даному випадку дослідниця в осмисленні феномену тоталітаризму акцентує увагу на характеристиці особи та її

відносин з державою в тоталітарному суспільстві. [210] В цей же час, важливими залишаються і інші особливості і риси тоталітарних систем, які вперше систематизували і виділили К.Фрідріх і З.Бжезінський у своїй праці “Тоталітарна диктатура і автократія” (1956). В даній роботі автори, аналізуючи тоталітаризм, запропонували метод означення тоталітарних режимів на основі шести критеріїв, які пізніше одержали визначення “тоталітарного синдрому”. За цим визначенням тоталітарним суспільством можна вважати таке, якому характерні наступні ознаки:

1. Офіційна ідеологія, яка повністю відкидає існуючий старий порядок і направлена на об'єднання громадян для побудови нового суспільства, і яку кожен повинен сповідувати.
2. Єдина масова політична партія, керована одним лідером (диктатором) охоплює своїм членством не менш як 10% населення, побудована по олігархічному принципу і тісно інтегрована з державною бюрократією.
3. Система терористичного поліцейського контролю не тільки за “ворогами” режиму, але за будь-якими проявами інакодумства і нелояльності до режиму.
4. Партійний контроль за всіма засобами масової комунікації пресою, радіо, кіно.
5. Контроль за збройними силами і засобами виготовлення зброї.
6. Централізоване бюрократичне управління економікою. [214, с.22]

Слід відзначити, що в наступних спробах визначити сутність тоталітаризму, більшість вчених погоджувались з вищенаведеними основними ознаками. Так, наприклад, французький політолог Р.Арон виділяє такі ознаки:

1. Тоталітаризм виникає при режимі, що надає одній партії монопольне право на політичну діяльність.
2. Ця партія має на озброєнні ідеологію, якій вона надає статус офіційної державної істини.

3. Для поширення цієї істини держава використовує силовий вплив і керує засобами масової інформації – радіо, телебачення, пресою.
4. Більшість видів економічної і професійної діяльності знаходяться у підпорядкуванні держави та офіційної ідеології.
5. В зв'язку з тим, що будь-яка діяльність є державною і підпорядкована ідеології, будь-яка провина перетворюється в гріх ідеологічний, як наслідок – політизація, ідеологізація всіх можливих гріхів окремої особи, поліцейський і ідеологічний терор. [8, с.230-231]

Значно доповнює наведені ознаки аналіз тоталітарного суспільства, зроблений Ф.Ньюманом. Він вважає, що тоталітарні режими, як найбільш репресивні суспільні порядки характерні п'ятьма основними показниками:

1. Здійснюється перехід від держави, що будує свою діяльність на законах, до поліцейської держави;
2. На відміну від ліберально-демократичних держав, де неодмінно існує поділ влади, у тоталітарному суспільстві немає поділу влад, федералізму.
3. У тоталітарному суспільстві відсутня багатопартійність.
4. Суспільство тотально пронизане політичною владою, що здійснює тотальний контроль над всіма сферами. Тотального контролю, на думку Ньюмана, досягають наступними методами:
 - а) принципом лідерства – всі горизонтальні та вертикальні суспільні інститути є підконтрольними та відповідають лише перед ним;
 - б) Інструменталізацією усіх суспільних організацій з боку вищого політичного керівництва;
 - в) створенням суворо ієрархізованої еліти, верховне керівництво прагне гарантувати “внутрішній контроль за масами”;
 - г) атомізацією та ізолюванням індивідуумів, які опиняються наодинці з всемогутнім “Левіафаном” – державою;
 - д) перетворенням культури на пропаганду, відповідно культурних цінностей на товар;

5. Специфіка тоталітарного режиму в порівнянні з демократичним полягає в опорі на терор, на використання "непрорахованого насильства", яке постійно загрожує усьому населенню. [130, ч.1, с.118]

Французький політолог Клаудіо Інгерфлом тоталітарними системами вважає ті, де ідеологічна влада претендує на тотальний контроль, де стираються відмінності між політичним і соціальним, де заперечується водорозділ між державою і суспільством і де, тим не менш, індивідууми беруть участь в управлінні і відтворенні системи; для цього необхідна по меншій мірі одна умова – затушування внутрішніх конфліктів суспільства, в якому атомізовані маси прийшли на зміну класам і групам, "нормальним станом яких є автономія і взаємні конфлікти". [125, с.375] Розглядаючи умови функціонування тоталітарних режимів, К.Інгерфлом акцентує увагу на ролі насильства, ідеології, державного апарату, існуванні однопартійної системи, розпорошеності особистостей. [125, с.384]

Російський вчений-емігрант І.Ільїн тоталітаризм розглядає як диктатуру в основі якої лежить єдність влади. [68, с.51] Власне бачення тоталітаризму пропонує Джефрі Гольдфарб в своєму дослідженні "Поза політикою гласності: посттоталітарна ідеологія". [215] Автор звертає увагу на ідеологічну сторону тоталітарних режимів, аналізуючи їх з соціологічних позицій, пропонує розглядати дефініцію тоталітаризму через призму конкретної ситуації в чітко визначеному історичному періоді.

Гольдфарб вважає основною рисою тоталітарних систем – тоталітарну культуру, яка на думку, вченого має свої особливі риси, що не були властиві жодним минулим політичним системам. При тоталітарній системі слова можуть означати майже все, а фактично не означають нічого. Це і є тоталітарна культура. Вона проходить крізь політичну, соціальну і культурну сфери тоталітарних систем. "...Сила визначає розум як засіб досягнення абсолютної істини про світ в минулому, сучасному майбутньому" – наголошує автор. [215, с.39]

Необхідно зазначити те, що в основному вчені підходять до тоталітаризму

як явища, яке виникло в ХХ ст. і не існує його історичних аналогів. Ця думка впливала з вищевказаної роботи Карла Фрідріха і Збігнева Бжезінського, в якій поряд з визначенням основних ознак тоталітаризму, висувалась концепція про виникнення тоталітарних диктатур лише в умовах індустріального суспільства, масової демократії і сучасних технологій, тобто, тоталітарна диктатура – це “автократія, основана на сучасній технології і масовій легітимізації”. [214, с.4] Проте існують і інші погляди на це питання. На відміну від авторів вищеназваних робіт, де тоталітаризм розглядається як феномен ХХ ст. на прикладі політичних систем нацистської Німеччини і сталінського СРСР, К.Поппер вносить визначення про тоталітаризм як давнє явище в науці та суспільно-політичній практиці, яке постійно загрожує демократії і перебуває в протистоянні з нею.

В книзі “Відкрите суспільство та його вороги” К.Поппер вважає, що тоталітаризм у його нинішньому розумінні належить до традиції так само давньої, як і власне наша цивілізація...” яка ще цілком не оговталася після потрясіння від свого народження – переходу від племінного, або “закритого” суспільства, з його підвладністю магічним силам, до “відкритого суспільства” яке вивільняє критичні здібності. Ми спробуємо довести, що потрясіння від цього переходу є одним із факторів, які сприяли появі реакційних рухів, що намагались повернутись до племінного стану”. [142, с.13] Отже, тоталітаризм, за Поппером, є давнє явище в суспільно-політичному житті, яке постійно загрожує існуванню демократії. Ідейно-теоретичні витoki тоталітаризму Поппер вбачає в філософії Платона: “Я радше схильний зруйнувати те, що на мою думку, є шкідливого у цій філософії. А саме, тоталітарне спрямування Платонової політичної філософії, яке я спробую проаналізувати і піддати критиці” [142, с.48], – зазначає він, пояснюючи мету написання своєї праці. На доказ цього Поппер аналізує політичну програму Платона, серед головних елементів якої він визначає:

- а) суворе розмежування класів, тобто правлячий клас;
- б) ототожнення долі держави з долею панівного класу;
- в) правлячий клас володіє монополією на такі речі, як військова доблесть та

навчання, а також носіння зброї та отримання будь якої освіти;

г) потрібна цензура усієї інтелектуальної діяльності правлячого класу, а також вести безперервну пропаганду, спрямовану на формування та уніфікацію світоглядів його представників. Усі нововведення в освіті, законодавстві та релігії стримувати і забороняти;

д) держава повинна бути самодостатньою, прагнути економічної автономії. Дану програму, на думку Поппера, можна з повним правом охарактеризувати як тоталітарну. [142, с.103-104] Не важко помітити, що основні складові теорії держави Платона співзвучні основним характеристикам тоталітаризму, введеними пізніше.

Дана концепція Поппера стала початком широкого тлумачення терміну тоталітаризм, яке намітилось в кінці 50-х рр.: тоталітарними, або такими, що мали певні елементи тоталітаризму стали називати античну Спарту, ідеальну республіку Платона, Індію часів Маур'я, Римську імперію періоду Діоклетіана, Візантію, імперію Інків, Московське царство. [9, с.62] На думку А. Г. Мейера, диктатура пуритан в Масачусетсі, правління Калвіна в Женеві, всепроникний терор Святої Інквізиції за Георга V є очевидними прикладами цього, до яких можна додати й інші. В межах ліберально-конституційних систем також є острівки тоталітаризму – тюрми, лікарні для розумово неповноцінних, деякі підрозділи збройних сил. [139, с.72] В статті “Сучасний тоталітаризм: системний підхід”, її автор А.Корчак вважає, що тоталітаризм існував впродовж всієї історії людства, різниця між суспільствами полягала лише в ступені “тотальності” суспільства, тобто в можливості мати більш або менш вільний вибір. [217, р.10-46]

Підсумовуючи вищенаведене, можна вважати, що напрацювання науковців Заходу в дослідженні тоталітарних режимів має велику наукову і методологічну цінність для аналізу і вивчення тоталітарних систем, так як в СРСР взагалі не існувало політології як науки, а вивчення власної політичної системи під “тоталітарним” кутом зору було неможливим. Порівняльна аналогія, яка

використовувалась західними дослідниками для аналізу тоталітаризму була “єретичною”, забороненою не те, що писати, а й думати. Так, наприклад, в радянській науці поняття “тоталітаризм” з’явилося лише в післявоєнний період і використовувалось в цілях пропаганди, характеристики інших держав, як зразок бралися фашистська Італія, нацистська Німеччина. В другому виданні Великої Радянської Енциклопедії (М., 1956. -т.43. –с.67) дається наступне визначення тоталітарної держави: “Тоталітарна держава –це різновид буржуазної держави з відкритою терористичною диктатурою найбільш реакційних імперіалістичних елементів”. Політичний словник виданий в 1982р в Києві, дає аналогічне визначення: “Тоталітаризм – це форма буржуазного державного правління, відкрита терористична диктатура найреакційніших кіл імперіалістичної буржуазії”. [138, с.591]

Як вже зазначалось, перші кроки радянськими вченими зроблено в кінці 80-х рр., свідченням чого може бути публікація праць з даної проблематики в збірнику під загальною редакцією В. Кара-Мурзи, “Тоталітаризм как исторический феномен” (М.,1989), тим самим зроблено перші кроки у вивченні, аналізі, визначенні тоталітарного режиму в СРСР епохи сталінізму. В статті С.Орлова “Німеччина і СРСР в 30-ті роки: розбіжності і подібності” [179, с.97-107] зроблено спробу порівняльного аналізу тоталітарних систем нацистської Німеччини і сталінського СРСР. Автор підкреслює, що подібність двох систем була відчутною на протязі всього життєвого шляху радянської людини періоду сталінізму, вказує на тотожність тоталітарної пропаганди обох режимів. Проте в більшості публікацій цього періоду сталінізм розглядається як певне відхилення від марксизму-ленінізму, культ особи, відхилення Сталіним від офіційного вчення, тощо. Як на нашу думку, це обмежує сутність цього явища, причини його виникнення, становлення, корені.

В статті “Тоталітаризм як феномен ХХ.ст.” К.С. Гаджієв подає власне бачення цього явища. На думку дослідника, головною рисою тоталітарної системи є орієнтація на злиття, тотальну єдність всіх без винятку сфер життя в

суспільстві. Однією з головних причин становлення тоталітаризму дослідник вважає відмову від громадянського суспільства і його інститутів, які складають фундаментальні аспекти існування цивілізованої держави. [35, с.3-25]

Політолог Пленков О. визначає тоталітаризм як режим, якому притаманні наступні риси:

1. Всеваддя однієї; обов'язкової для всіх ідеології (її сутність може бути різною), відхилення від якої або її критика трактується як державний злочин і карається;
2. Повна уніфікація не лише політичної сфери, але і інших сфер життя, які попадають під контроль держави, влади. Тоталітарне владування претендує на всю людину, в тому числі на її внутрішній світ;
3. Тоталітаризм - це суспільна - система, що нездатна до еволюції, змін, вона може бути лише насильно знищена;
4. тоталітаризм – це монопольна, терористична і безконтрольна, незаконна влада. [137, с.69]

В основному, можна погодитися з основними трьома пунктами бачення тоталітаризму, хоча необов'язково влада може бути незаконною, в Німеччині Гітлер прийшов законним шляхом до влади. Заперечення викликає і третій пункт – стверджувати, що тоталітарна система не здатна до еволюції, на нашу думку не можна. Історія зародження і розпаду тоталітарних систем в СРСР і державах соціалістичного табору спростовує цю думку.

Заслуговує увагу і доробок українських вчених в загальну теорію тоталітаризму. Однією з перших робіт по праву, можна вважати публіцистичну статтю одного з лідерів українського національно-визвольного руху Ярослава Старуха (Ярлана) “Упир фашизму” (1947р.) в якій дається порівняльний аналіз систем фашистської Італії, нацистської Німеччини, комуністичного Радянського Союзу. Автор приходять до висновку про повну тотожність основних принципів існування і функціонування тоталітарних систем названих країн, але найбільш

повно риси тоталітаризму проявились в СРСР, де спостерігалось придушення релігійних організацій, повне одержавлення економіки, чого не було в Німеччині та Італії. [207, с.180-202] На думку професора П. Потічного, висновки Я. Старуха перегукуються з положеннями знаменитої книги К. Фрідріха і З. Бжезінського “Диктатура і автократія”, а подекуди на десятиліття випереджають їх. [111, с.35] В підручнику “Політологія”, підготовленим науковцями кафедри політології ЛДУ ім. І.Франка, одна глава аналізує тоталітарні держави. На думку академіка Семківа, тоталітаризм характерний таким політичним режимам, які “прагнуть заради тієї чи іншої мети до повного, тотального контролю над життям суспільства в цілому і над життям кожної людини зокрема”. [141, с.266]

Д. Табачник вважає, що спільними для тоталітарних режимів є моноідеологізм, однопартійність, монополізація влади, партійний контроль над всіма сферами життя суспільства, монополія на інформацію, мілітаризація суспільного життя, широке застосування терору як одного із засобів здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, реалізація репресивних політичних технологій. [175, с.32-38]

Домінуюче значення для характеристики тоталітарних систем, на думку українського вченого Б.Кухти, мають ідеологія і терор. Власне ідеологічні гасла тоталітарного режиму можуть бути реалізовані лише за допомогою терору. Специфіка тоталітарного терору полягає в тому, що він спрямований проти “ворога” якого призначає ідеологія, або її суб’єкт – правляча партія, боротьба з “ворогами” є значною мірою необхідною умовою існування тоталітарних режимів. [130, ч.1, с.120]

Найбільш змістовне, на наш погляд, визначення суті тоталітаризму дається в колективній монографії “Політичні режими сучасності та перехід до демократії”. [139] Тоталітаризм визначається не тільки як певний політичний режим, а й суспільна система, які характеризуються насильницьким політичним, економічним та ідеологічним пануванням правлячої еліти, організованої в цілісний бюрократичний партійно-державний апарат, очолюваний вождем

(фюрером, дуче, кауділіо); тотальним контролем над суспільством і особистістю: нічим не обмеженим втручанням в усі сфери життя громадян. [139, с.76]

Проблемам становлення і функціонування тоталітаризму на західноукраїнських землях присвячена книга В.О. Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30-50-х роках ХХ століття”. [209]

Аналізуючи тоталітаризм, його радянський зразок, автор визначає шість характерних ознак:

1. Наявність особливої ідеології, що обстоює право режиму на існування;
2. Метою тоталітаризму оголошується створення “нового” суспільства, формування “нової” людини;
3. Крайня монополізація влади, що концентрується в руках однієї партії, а саме партія під владою єдиного лідера;
4. Контроль над засобами масової інформації;
5. Наявність державно-організованого терору, створення атмосфери загального страху і ненависті;
6. Мілітаризація суспільства, створення атмосфери “оточеної фортеці”. [209, с.15-16]

В монографії В.Барана “Україна 1950-1960-і рр: еволюція тоталітарної системи” зроблено аналіз становлення і розвитку загальної теорії тоталітаризму, розкривається еволюція радянського тоталітаризму після смерті Сталіна. [10]

Над проблемами становлення, розвитку, функціонуванні тоталітаризму в загальноукраїнському масштабі зупиняється В.Кулик в статті “Тоталітаризм у традиції та сучасності України”. На думку автора, в українській політичній думці ХХ ст. особливо в ідеології та практиці ОУН, були приклади обґрунтування тоталітаризму, що було викликано історичними обставинами: “...Ідеологія (називатиму її інтегрально – націоналістичною, аби відрізнити від ширшого патріотичного та державницького поняття “націоналізм”) передбачала ідеалізм – на противагу до марксизму, позитивізму – волюнтаризм, антиінтелектуалізм

(примат волі над розумом), плекання міфів замість об'єктивного наукового пізнання. Ідеологічно спрямований образ українського минулого” – підкреслює автор. [90, с.7-8]

Відомий політолог Іван Лисяк-Рудницький відзначає, що в українській політичній думці сформувалися чотири напрями: демократично-народницький, консервативний, комуністичний і інтегрально-націоналістичний. Перших два він відносить до плюралістичного, а комунізм і інтегральний націоналізм до тоталітарного світоглядів: “...Український інтегральний націоналізм, без сумніву, брав за зразок сучасні йому фашистські рухи та режими на Заході”, – зазначав він. [105, т.2, с.63, 93]

Один із теоретиків ОУН Ю.Бойко, наприклад, так обґрунтовував сильну тоталітарну владу: “...Національна диктатура вождя нації в період визвольної війни України за державу, буде конечною необхідністю. Треба буде во ім'я інтересів нації залізною рукою паралізувати хаос отаманщини, вибухи індивідуалістично-егоїстичних пристрастей, твердою владою мобілізувати весь народ на боротьбу за незалежність. Опорою диктатури будуть кращі сини української нації, об'єднані навколо ОУН”. [20, с.438]

Таким чином, можна констатувати те, що дослідження і доробок зарубіжних та вітчизняних вчених в галузі вивчення тоталітаризму є ґрунтовним і змістовним, складає науково-пізнавальну, методологічну базу для аналізу тоталітарних режимів. Тим не менш, на нашу думку, існує ряд суттєвих моментів, на які треба звернути увагу. Результатом попереднього аналізу і вивчення тоталітаризму склалися певні моделі і схеми, згідно яких те чи інше суспільство можна було трактувати як тоталітарне чи демократичне. Аналіз розпаду радянського типу тоталітаризму дає підстави стверджувати, що не завжди ці моделі були правильні. Про це свідчить і те, що розпад радянського блоку, а пізніше і СРСР виявились несподіванкою не лише для політиків і науковців, але і для радянологів, які безпосередньо вивчали радянський різновид тоталітаризму. Хоч сам термін тоталітаризм використовувався Муссоліні для характеристики своєї держави,

фашистська Італія не завжди використовується як приклад класичного тоталітаризму. Не завжди це визначення застосовується для характеристики політичних режимів в Угорщині часів Хорті, Франко в Іспанії, Пілсудського в Польщі. Не існує і єдиної думки щодо того чи були Польща і Югославія в післявоєнний період тоталітарними. Польський політолог Крістіна Керстен піддає сумніву існування в Польщі тоталітаризму, мотивуючи свої висновки тим, що в Польщі існували менші масштаби примусу ніж ті які були в СРСР. [180, ч.3]

Важливе значення в загальній теорії тоталітаризму займає проблема етапів становлення, шляхів і передумов тоталітаризму. Х.Аренд, розробляючи етапи становлення тоталітарних режимів, відзначає що і першим таким етапом є повна демократизація, що на нашу думку є важливим елементом в процесі становлення тоталітаризму. Загальна демократизація залучила до політичного життя широкі маси, які через систему виборів (на відміну від попередніх століть) одержали можливість впливати на конкретні політичні рішення. Політична історія Росії, Німеччини, Італії та інших країн, свідчить, що при відсутності демократичної культури, традицій, інститутів може привести до встановлення авторитарної чи тоталітарної влади. Навпаки, спроби встановити такі режими в Франції та Англії не мали успіху.

Історія зародження і розпаду тоталітарної системи в СРСР дає змогу визначити ряд етапів її становлення і розвитку. На думку О.Семківа це: 1.Революція; 2.Консолідація влади; 3.Усунення дійсних і вигаданих ворогів в середині партії. [141, с.272-273] Основними складовими елементами першого етапу є: керівництво (при чому необхідна харизматична особа лідера і знання ним стратегії і тактики революційної боротьби); ідеологія (послідовна політична теорія, яка пояснює і виправдовує непередбачуваність і непослідовність політики правлячої партії чи її лідера); організація (ядро – тісно згуртовані, віддані справі і лідеру фанати); пропаганда (для мобілізації масової підтримки політики держави і партії); насильство (щодо старого ладу в цілому і щодо ворогів нового устрою).

На другому етапі проходить консолідація влади. Це означає усунення

опозиційних партій. На цьому етапі важливу, якщо не головну роль відіграє лідер і його вміння холоднокривно розправлятися з опонентами. Правляча партія повинна стати єдиною політичною організацією в державі, так як існування опозиційних партій криє в собі небезпеку для лідера партії правлячої. Важливим на цьому етапі є і те, щоб до влади разом з лідером прийшли його вірні соратники а навіть фанати. Тоталітарний режим має за мету змінити усе суспільство, тому він контролює всі сфери його життя: економіку, освіту, мистецтво, уряд. Для цього на чолі кожного підрозділу у структурі влади ставляться віддані послідовники офіційної ідеології.

Третій і останній етап – усунення очевидних і вигаданих ворогів усередині партії. Це останній крок на шляху досягнення повної тоталітарної влади і зосередження повноти всієї влади у руках вождя. Після цього відбувається перетворення всього суспільства на ґрунті ідеології, яка є характерною для того чи іншого тоталітарного режиму.

Американський політолог А. Валіцький вважає, що тоталітаризм як процес складається з трьох фаз: фази революційного наступу, яка закінчується побудовою тоталітарної держави; фази відносної стабілізації цієї держави; тривалої фази поступової детоталітаризації, яка повинна закінчитись крахом системи. Сталінізм, на його думку був найдосконалішим наближенням до моделі тоталітарної держави. [26, с.359]

Аналіз становлення і функціонування тоталітарних режимів в СРСР, Італії та Німеччини дає змогу побачити ряд спільних, характерних елементів процесу утвердження і подальшого функціонування тоталітаризму, виділити на основі цього ряд етапів.

Для першого етапу, на нашу думку, характерно виникнення теоретичних вчень, ідей, поглядів і їхніх носіїв - партій, які на тлі економічної, політичної чи воєнної кризи знаходять свою потенційну базу і прихильників, створюється передумова тоталітаризму. На другому етапі відбувається процес становлення тоталітаризму як політичного режиму. В цей період тоталітарні вчення та ідеї

оформляються в чіткі ідеологічні доктрини, які стають пріоритетними у вже організованому масовому русі, є основою формування цілісної системи суспільних поглядів і цінностей. Змістом третього етапу є остаточне утвердження тоталітарного режиму, приведення соціально-економічного, політичного устрою до повної відповідності із тоталітарною системою цінностей. В цей період тоталітаризм піднімається до свого апогею, піку. На четвертому етапі відбувається процес кризи тоталітаризму, чому можуть сприяти як внутрішні так і зовнішні фактори. Для Радянського Союзу цей етап був характерний перетворенням політичних інституцій в бюрократизовані структури, які обслуговували потреби номенклатури, остаточне відізвання влади від мас і суспільства, що в кінцевому результаті привело до остаточного розпаду системи, чим і характерний п'ятий, останній етап тоталітаризму. Процес кризи режиму не означає негайної втрати рис тоталітаризму, можливі і зворотні дії, коли після послаблення режиму проходять спроби реставрації старих порядків і системи цінностей.

В політологічній науці не існує однозначних підходів щодо визначення передумов і причин становлення тоталітарних режимів. Розглянемо основні з них, які залежать, як вже зазначалось, від дефініції самого поняття тоталітаризм. Ряд вчених, акцентуючи увагу на централізованому, всезагальному контролі суспільства державою, комплексності сучасних суспільств і економік, часто пов'язують тоталітаризм з соціалізмом, не оминаючи і того, що гітлерівська партія носила назву націонал-соціалістичної. На нашу думку, дана концепція бере початок із знаменитої полеміки австрійського політолога і економіста Ф. Хаєка з тоталітаризмом, викладена ним в книзі "Дорога до рабства". Ф.Хаєк звертає увагу на те, що в своїх витоках соціалізм носив авторитарний характер, а французькі філософи які заклали основи сучасного соціалізму, ніколи не сумнівались в тому, що запровадити їх ідеї може тільки сильна диктатура, Сен-Сімон заявляв про те, що, з тими, хто не буде підпорядковуватись т.зв. органам планування (радам), будуть "поводитись як з худобою". [189, с.189] Аналізуючи тоталітаризм під

економічним кутом Ф.Хаск вказує на те, що система приватної власності, ліквідацію якої пропонували соціалісти, це важлива гарантія свободи не тільки для її власників, а й для тих в кого її немає, так як контроль над засобами виробництва розподіляється серед багатьох незалежних один від одного людей, тим самим ніхто не має над суспільством абсолютної влади, кожен вирішує чим йому займатись. В протилежному разі, якщо засоби виробництва знаходяться в одних руках, то їх власник, будь це номінальне суспільство чи диктатор, одержують над суспільством необмежену владу. [189, с.223] Таким чином інститут приватної власності виступає важливим елементом існування цивілізованого демократичного суспільства, свободи індивіда. На прикладі СРСР можна побачити, що з остаточною ліквідацією приватної власності в ході індустріалізації та колективізації тоталітаризм у вигляді сталінізму утверджується в країні. Як писав Макс Істмен, комуніст, і старий знайомий Леніна, – “...сталінізм – це соціалізм в тому значенні, що він є політичним наслідком націоналізації промисловості і колективізації сільського господарства, на які він опирається як на складову частину свого плану побудови безкласового суспільства”. [189, с.189]

Соціалізм, як відомо, був складовою частиною не тільки більшовизму в його сталінській інтерпретації, але і частиною програми італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму. Свою політичну кар’єру засновник фашизму Б. Муссоліні розпочинав як прихильник радикального крила соціалістів, відкидаючи реформістський соціалізм, парламентаризм, приватну власність, сповідуючи ідеї революції, експропріації правлячого класу, твердо стояв на позиціях марксизму. Перша фашистська програма (1919 р) висувала такі ж радикальні зміни як і соціалісти: землю – селянам, робітникам представництво в управлінні промисловістю, експропріація землі і фабрик, ліквідацію сенату, націоналізацію військової промисловості. [158, с.16-48]

В німецькому націонал – соціалізмі, поряд з назвою партії соціалістичні елементи були складовою частиною соціально-економічної програми, яка

вимагала “...скасування нетрудових прибутків, конфіскації воєнних прибутків, націоналізації комерційних підприємств(трестів), проведення земельної реформи на користь селян, соціальні гарантії”. [130, с.219]

В Німеччині та Італії приватна власність не була ліквідована, але, як і економіка в цілому, підпорядкована контролю і регламентації з боку держави, розвивались в рамках визначених державою, виходячи з її інтересів і потреб. Це в кінцевому результаті веде до втрати таких цінностей як демократії, плюралізму, вільнодумства, особистої незалежності людини. Там, де немає свободи економічного вибору, єдиним роботодавцем виступає держава, то відповідно не може бути і вільної політичної, інтелектуальної чи інших свобод. В таких умовах людина стає розумовою конструкцією, роботом, а держава прагне свідомо і цілеспрямовано трансформувати людську природу. Власне цю рису ми вважаємо, тою основною відмінністю, яка і визначає тоталітаризм як феномен ХХ ст., на відміну від інших форм деспотизму. Відомий англійський історик політичних вчень. Дж. Себайн вважає, що “...фашизм в Італії й націонал-соціалізм в Німеччині утвердились як соціалістичні режими, прилаштовані до національних інтересів”. [154, с.771] Проте, слід відзначити, що централізація в економіці, бюрократизація, соціальне забезпечення характерні в державах без ознак тоталітаризму, наприклад в післявоєнній лейбористській Великобританії чи Франції часів ІV Республіки.

До іншої групи пояснень можна віднести ті, що пов’язують виникнення і утворення тоталітарних систем з великими військовими та економічними потрясіннями ХХ ст., ростом активності мас. Так, наприклад, відомий англійський філософ Б.Рассел причини виникнення комуністичної тоталітарної системи вбачав у виснаженні і злиднях, викликаних невдалою війною, що було необхідною передумовою перемоги більшовизму: “...Суспільство добробуту не прийняло б таких методів фундаментальної економічної перебудови...Загальні злидні, таким чином, можна вважати абсолютно необхідною умовою введення комунізму”. [146, с.13]

Третя концепція, найвидатнішим прихильником якої є Х.Арендт, пов'язує походження тоталітаризму з ростом націоналізму, антисемітизму, расового імперіалізму, прагнення диктаторів до творення супернацій чи трансформації людства на базі певних ідей.

Отже, вище наведене дає можливість константувати, що виникнення та поширення соціалістичних ідей в ХІХ ст., як і крайнє-правих націоналістичних доктрин в першій пол. ХХ ст., стало в подальшому основою для формування тоталітарних ідеологій, а від так і однією з причин появи феномену тоталітаризму. Окрім цього, ідейно-теоретичні корені і витoki тоталітаризму, на нашу думку, мають місце і в політичній філософії попередніх століть, на що вказує К. Поппер, розглядаючи політичну програму Платона. Тоталітарні моделі і тенденції знайшли своє відображення і в працях пізніших мислителів.

В історико-публіцистичній літературі нерідко можна зустріти думку про те, що макіавеллізм знайшов своє втілення в ХХ ст., особливо коли йде мова про тоталітаризм. Французький філософ Жак Марітен в статті “Кінець макіавеллізму”, написаній у вересні 1941 року називає Гітлера абсолютним макіавеллістом, цитуючи відомий його відгук про “Князя” Макіавеллі: “Ця книга очистила мій мозок, звільнила мене від маси брехливих ідей і химер. Тільки після неї я зрозумів, що таке політика”. [192, с.19-21]

В своєму знаменитому трактаті “Князь” Н.Макіавеллі висуває політичну доктрину, в основі якої лежать ідеї централізованої державної влади, в центрі якої влада сильної особистості, наділеної волею, силою духу, енергії. Всі засоби, якщо вони служать наявній меті, ідеї правителя допустимі, і ніяким моральним нормам державець не підвладний. Якщо існує опозиція, противники, він радить князю їх знищити, а маси приборкати, для сильної держави необхідна одноособова диктатура, сила служить основою держави, і тому, “...князь, якщо він хоче утримати підданих в покорі, не повинен рахуватися із звинуваченням в жорстокості”. [109, с.49] Макіавеллі створює суцільно індивідуалістичну політичну доктрину, пройняту нездоланною суперечністю між аморальністю засобів і

величністю ідеї, мети, для досягнення якої необхідна сильна держава, яка охоплює своїм впливом все суспільство, правитель, який править на принципах одноособової диктатури. Таким чином, Макиавеллі виступає прибічником централізованої держави в загальних принципах її функціонування, викладених ним, можна простежити тоталітарні ідеї. Влучну паралель з цього приводу наводить український історик С. Білокінь, зіставляючи цитати М. Макиавеллі та В. Леніна (подаєм мовою оригіналу): “...при неправом захваті влади всякий узурпатор должен решиться произвести все необходимые для него жестокости за один раз, чтобы не быть в необходимости возвращаться к ним беспрестанно и обеспечить за собой власть, не прибегая к ним постоянно, а привязав к себе поданных своими благодеяниями. ...Все необходимые жестокости должны быть проведены зараз, для того, чтобы они были перенесены с меньшим раздражением...” Ник. Макиавелли.

“Один умный писатель по государственным вопросам справедливо сказал, что если необходимо для осуществления известной политической цели пойти на ряд жестокостей, то надо осуществлять их самым энергичным образом и в кратчайший срок, ибо длительного применения жестокостей народные массы не вынесут. В. И Ульянов (Ленин)”. [19, с.3]

Досить детально обґрунтовані тоталітарні моделі держави в знаменитих працях Т.Мора і Т.Кампанелли. Так, описуючи “ідеальну державу” в своїй книзі “Утопія”, Т.Мор зображує суспільний лад, де працювати зобов'язані всі громадяни, приватна власність ліквідована. Будинки, одяг, належать державі, яка в свою чергу чітко контролює і регламентує все включаючи сімейне та особисте життя. В “Місті сонця” Томмазо Кампанелли не існує приватної власності, все необхідне громадяни одержують від держави. Характерною рисою цих моделей виступає контроль і регламентація державою всього життя суспільства. Окрім цього, зазначає проф. В.Бебик, Т.Мор і Т.Кампанела не передбачали існування виборності посад на всіх рівнях державної ієрархії, вважаючи, що найвищі посадові особи мають керувати довічно (що і було реалізовано на практиці в

країнах “реального соціалізму”, в яких “...члени політбюро йшли із своїх посад тільки “вперед ногами”). [11, с.77] Т.Мор і Т.Кампанелла започаткували комуністичні централістські утопії, які пізніше одержали розвиток в Г.Бабефа (“Маніфест рівних”), Сен-Сімона, Ж-Ж.Руссо, Маркса, Леніна та інших мислителів.

Український дослідник тоталітаризму Б.Ярош вважає, що однією з перших моделей тоталітарної держава була соціально-політична доктрина Ж.-Ж.Руссо. Його “суспільний договір” (1762) раз і назавжди наділяє громадян рівними правами, від яких вони не можуть відмовитись. Держава стає власником всього майна громадян, а потім і розпорядником їх життя. Оскільки держава гарантує безпеку всім громадянам, то у випадку потреби вони мають жертвувати собою заради неї. Саме Руссо належить підняття ролі ідеології як інтегруючої сили та засобу мобілізації мас, хоча і самого поняття “ідеологія” тоді не існувало. Разом з тим Руссо застерігав від того, щоб закони давати народові, який не готовий до їх сприйняття. [209, с.5]

М.Бердяєв писав, що витoki тоталітаризму необхідно шукати в політизації утопії. Ідеальні картини досконалого, гармонічного устрою-утопії відіграють велику роль в історії, особливо при спробі їх реалізації в життя, коли вони втілюються, як правило, в спотвореній формі. “Утопія завжди тоталітарна, ворожа свободі, – підкреслював, М.Бердяєв тому, що вона закрита, сформована система, яка змальовує всі сторони ідеального суспільного устрою, – де немає місця для дисгармонії, протиріччя ідей, які могли би заперечувати її основоположні постулати”. [16, с.329] Отже, утопія в тоталітарній моделі прирівнюється до абсолютної істини, всі інші теорії, ідеї розглядаються як помилкові. Їхні носії розцінюються як вороги, яких необхідно перевиховувати, а то і знищувати, що пізніше і було виражено в лозунгу більшовиків: “Хто не з нами, той проти нас”.

Таким чином, якщо тоталітаризм, як політичний режим і суспільна система в сиду ряду факторів і причин, зокрема індустріальній фазі розвитку суспільства, демократизації суспільно-політичного життя, військових та соціально-

економічних потрясінь, спроб модернізувати державу, став феноменом ХХ ст., то елементи теоретичних обґрунтувань тоталітарних моделей розвитку суспільства були властиві суспільно-політичній думці попередніх століть.

Проведений аналіз тоталітаризму з врахуванням попередніх підходів і напрацювань, дає можливість загальної характеристики тоталітарних систем, на основі порівняльного методу, порівнюючи тоталітарні режими між собою і тоталітарні з нетоталітарними, беручи насамперед, за основу сталінський СРСР і гітлерівську Німеччину як їх класичні різновиди. Аналіз тоталітарних режимів, на нашу думку, необхідно розпочати з ідеології, яка лежить в основі цих типів політичних систем. Тоталітарні системи не виникають стихійно, а на основі певного ідеологічного образу. Тоталітаризм це, насамперед, результат діяльності людського розуму, його спроба охопити під безпосередній контроль все суспільно-політичне і особисте життя, підпорядкувати його певним цілям. Тому саме в ідеології тоталітаризм черпає свої сили, вона виконує соціально-інтегративну функцію, об'єднує людей в політичну спільноту, являє собою певний ціннісний орієнтир, “маяк”, є генератором державної політики і поведінки громадян.

Виходячи з цього, ми вважаємо, що однією з головних ознак тоталітаризму є ідеологізація всіх сторін суспільного життя, прагнення підпорядкувати єдино “вірній” теорії з допомогою планування всі політичні, економічні соціальні процеси. По своєму змісту тоталітарна ідеологія завжди революційна, вона обґрунтовує необхідність формування нового суспільства і людини на основі добре обґрунтованої “світлої” мети, ідеї, навколо якої інтегрується все суспільство, і в яку повинні вірити всі. Така ідея проголошує прихід нового щасливого ладу, якого ще не було в історії (“тисячолітнього рейху”, наприклад, чи “пролетарського братерства пригноблених”). Вся основа тоталітарної ідеології базується на певних соціальних міфах, наприклад, про капіталізм і комунізм, керівній ролі робітничого класу, винятковості і зверхності арійської раси, тощо. Ці міфи не підлягають критиці, набувають характеру релігійних символів,

служать основою раціонального обґрунтування всіх суспільно-політичних подій.

Тоталітарна ідеологія пронизана патерналістським духом “батьківським” ставленням вождів, які досягли соціальної “істини”, до недостатньо “просвітлених” мас. Ідеологія, як єдино вірне вчення, носить обов’язковий для всіх характер (в нацистській Німеччині був прийнятий спеціальний закон, який закріплював єдину для всіх німців ідеологію. [23, с.395]) Тоталітарне суспільство створює могутню машину ідеологічної обробки населення, маніпулювання масовою свідомістю, політична пропаганда ритуалізується, набуваючи рис релігійного культу. Провідником офіційної ідеології виступає єдина партія, нового, тоталітарного типу, яка прийшовши до влади, зрощується з державними інститутами, концентрує всю повноту влади, насильницьким шляхом впроваджує ідеологію в життя, забороняючи при цьому всі інші партії (наприклад в Німеччині закон від 14 липня 1933р.), [202, т.1, с.238] а значить і політичну опозицію. Існування єдиної партії є невід’ємною рисою у функціонуванні тоталітарних режимів. В нетоталітарних політичних системах держава і суспільство базують свою діяльність на принципах плюралізму ідей, ні одна з ідеологій не може нав’язуватися насильницьким, протизаконним методом, функціонування партій визначається чинним законодавством.

Другою, важливою і характерною ознакою тоталітарних систем, що, очевидно, безпосередньо пов’язане з першою, є монополія влади на інформацію, повний контроль над засобами масової інформації і жорстка цензура не тільки політичних видань, але і літературно-мистецьких. Звідси і нетерпимість до інакодумства, ідейні противники розглядаються як політичні вороги. Про важливість цієї риси свідчить і те, що так звана політика гласності в перебудовний період, стала першим кроком на шляху демократизації радянського суспільства, а в подальшому сприяла падінню авторитету КПРС і уряду. Тоталітарний режим повністю ігнорує і відкидає громадську думку, замінюючи її офіційними політико-ідеологічними оцінками, основи загальнолюдської моралі, яка повністю підпорядковується офіційній ідеології.

Третьою важливою ознакою тоталітаризму є надцентралізація влади, створення механізму владних структур на однопартійній основі на чолі з єдиноособовим лідером (“фюрером”, “вождем”), жорсткою ієрархічною субординацією і дисципліною. Характерною особливістю цього є відміна, або призупинення на невизначений строк дій конституції і законів, зосередження законодавчої, виконавчої і судової влад в одних руках, тобто перехід від принципу розподілу влад до єдності. Це викликано постійними і частими змінами в усіх сферах суспільно-політичного і економічного життя, а також необхідністю утвердження режиму і подальшою реалізацією відповідних ідей і цілей. Після приходу Гітлера до влади, законом від 24 березня 1933р. встановлювалось, що державні закони і рішення можуть прийматися урядом і не узгоджуватись з конституцією, набирають чинності після підпису рейхсканцлера, [201, с.224] що означало усунення парламенту від політичного життя країни, втрату конституцією свого державного значення. Після 1933 року Гітлер став найвищим законодавцем, його воля була законом. Як тільки змінювались його ідеї, думки, то змінювались найбільш важливі інституції держави, партії, персональний склад керівництва. Сталін, прийнявши в 1936 році Конституцію СРСР і в 1937 союзних республік, ніколи не допускав щоб вони були основою політичних процесів. Конституція носила ідеологічно-пропагандистський характер а не політико-правовий. Демократичні права і свободи громадян, тим самим, суттєво обмежувались, для реалізації відповідної ідеологічної доктрини. Важливою рисою тоталітарних систем є відмова від федералізму в організації державного устрою. СРСР був організований як унітарна держава, що приводило до гострих суперечок між центральним керівництвом на протязі 20-поч.30-х рр., поки Сталіну не вдалось остаточно уніфікувати країну. Прийшовши до влади, Гітлер законом від 30.01.1934р. “Про реконструкцію рейху”, ліквідував федеральне самоуправління, введене Бісмарком. [23, т.1, с.387]

Четвертою характерною ознакою тоталітарних систем є використання насильства і терору в великих масштабах, що здійснюють військові і

напіввійськові структури, секретна поліція. Використання військового чи поліцейського терору для наміченої цілі є необхідне і повністю виправдане навіть з юридичного боку, з точки зору лідерів. Для цього створюються спеціальні концентраційні табори, збільшується число тюрм, провадяться масові депортації. Спочатку насильство спрямоване на знищення “внутрішніх” ворогів, як наприклад, залишків контрреволюції і буржуазії в СРСР чи євреїв в Німеччині, внутрішні вороги часто пов’язуються з зовнішніми ворогами. В нетоталітарних країнах не існує аналогів того, щоб в мирний час держава використовувала проти своїх громадян терор і насильство в таких масштабах, як це було в Радянському Союзі і Німеччині. Використання органів насильства не є притаманне лише тоталітарним системам, воно пов’язане з традиціями попередніх режимів, але в тоталітарному суспільстві вони перетворюються в інструмент терору, перестають функціонувати в режимі юридичних норм і права, діють безкарно, підпорядковані, як правило, вищій верхівці партії і режиму і їм підзвітні. Характерним для тоталітарних держав є не кількість поліцейських служб, а масштаби їхнього функціонування, охоплення своїм контролем суспільства. Поряд з пошуком суб’єктів внутрішнього насильства, існує і пошук зовнішніх ворогів, зовнішнє насильство. В сфері міжнародної політики і відносин всі режими, як тоталітарні так і не тоталітарні використовують однакові методи і способи функціонування, тому що діють в однакових міжнародних умовах, але в тоталітарних державах зовнішнє насильство використовується для маскування внутрішнього. Масовий терор залякування населення, страх – важливі джерела ресурсів управління тоталітарним суспільством. На думку проф. С.Кульчицького – “...радянська тоталітарна держава керувала переважно терористичними методами”. [92, с.49]

П’ятою характерною ознакою тоталітаризму є тотальна політизація суспільства, мобілізація якомога більшої його частини для участі в політичному житті. Це досягається створенням громадських організацій, які охоплюють своїм впливом і контролем переважну частину населення а також заборону або

приведенням до порядку організацій, опозиційних режимів. Тоталітарна політична система претендує на вираження народної волі, прагне бути втіленням найвищої демократії, для чого організуються різноманітні акції демонстрації всенародної підтримки, які не впливають на процеси прийняття політичних рішень, а є їхнім результатом. Широко використовуються і інші форми безальтернативної демократії, як наприклад організація виборів, де кількість виборців, які обирають, як правило одного кандидата, досягає до 100%, що спостерігалось в Німеччині та Радянському Союзі. Як відомо, в демократичних країнах ця цифра складає 40-80%.

Шостою характерною ознакою тоталітаризму є його прояви в соціально-економічному житті держави. Тоталітаризм створює адекватну собі соціальну структуру, проголошує винятковість певного класу, як це було в СРСР, чи раси, нації в Німеччині, на основі чого знаходить собі масову соціальну опору. Відповідно це приводить до поділу всіх людей на своїх і чужих, існування внутрішніх і зовнішніх ворогів – буржуазії, світового імперіалізму в СРСР чи євреїв в Німеччині. В процесі ліквідації або обмеження приватної власності відбувається масова люмпенізація населення, при якій індивід попадає в тотальну залежність від держави, без якої більшість людей не може одержати засобів існування, роботу, житла, освіти і т.д. Водночас з ломкою старої соціальної структури відбувається формування нової, диференціація суспільства в залежності від наділення реальною владою або впливу на неї, що є основою соціальної стратифікації, економічних і соціальних привілеїв. Утворюється номенклатурний панівний клас, який, за словами критика радянського тоталітаризму, одного з колишніх лідерів Союзу комуністів Югославії М. Джіласа є "...новим класом, партійною бюрократією, яка володіє монополією на владу, ідеологію, власність". [55, с.245] Саме цей новий номенклатурний панівний клас є головною соціальною опорою тоталітарного режиму, отримуючи за це різні економічні, соціальні, матеріальні пільги і привілеї. [34]

Важливими економічними рисами тоталітарних систем є регулювання з

єдиного центру економічного життя, етатизація господарської діяльності, соціальне обмеження, повне або часткове усунення приватної власності, ринкових відносин, планування і командно-адміністративні методи управління. Держава стає монополістом в розпорядженні всіма суспільними ресурсами і, врешті-решт, самою людиною. Характерною особливістю як в нацистській Німеччині так і в сталінському СРСР було використання позаекономічних методів і засобів в економіці (праця ув'язнених, суворі адміністративні методи примусу і впливу, т.зв. соц. змагання в СРСР).

Таким чином, ми вважаємо, що найхарактернішою ознакою тоталітарних режимів є наявність єдиної ідеології, ідеологізація всіх сторін суспільного життя з метою побудови “нового” суспільного устрою. Прийняття державою єдиної ідеології веде до утвердження панування єдиної партії, яка є носієм даної ідеології, зрощується з державним апаратом, формуючи однопартійну політичну систему, в якій немає місця існуванню опозиційних партій, опозиції, інакодумству, плюралізму, ідеологій. Відповідно для цього встановлюється контроль над засобами масової інформації і їх жорстка цензура, до поширюється і на інші сторони духовного життя суспільства. Все це забезпечує легітимність існуванню режиму, авторитет вождя, партії, політичної влади.

Тоталітарним режимам характерний також патерналізм, надцентралізація влади і сувора ієрархія для її носіїв, ігнорування конституційно-правових норм, федералізму, використання насильства в великих масштабах, заборона організацій і партій нелояльних до системи і фізичне знищення не тільки представників опозиції, але і надуманих (“ворогів” народу чи “арійської раси”), непрогнозованість, жорсткий контроль політичної влади над усіма сферами життя суспільства в цілому і кожної людини зокрема, тотальна політизація суспільства з метою мобілізації його для досягнення “світлої” ідеї, мети, яку проголошує офіційна ідеологія, прагнення експортувати свої ідеали і цінності назовні. В соціально-економічному вимірі характерним є руйнування старої і створення нової соціальної структури суспільства, тотальне регулювання з єдиного центру

всіх економічних процесів.

Наявність панівної ідеології, що визначає зміст і діяльність тоталітарних режимів, дає змогу типологізувати їх на ліві (комуністичні) і праві (нацизм, фашизм).

Історично першою і класичною формою тоталітаризму був соціалізм радянського зразку в період правління Сталіна. Його початком була військово-комуністична система, в загальних рисах сформована в 1918 році. Сталінський різновид тоталітаризму в більшій мірі як інші типи виражав основні ознаки цієї суспільно-політичної системи, так як була ліквідована приватна власність, що означало остаточну ліквідацію всякої автономії особистості, абсолютну владу і волю держави. Виникнення і існування радянської комуністичної держави вплинуло на формування тоталітарних режимів в інших країнах, зокрема в Італії та Німеччині в 20-30-х рр. ХХ ст., на що і звертає увагу визначний політик ХХ ст. У. Черчіль, називаючи фашизм “тінню і потворним дитям комунізму”. [195, с.26] Виступаючи на XII з’їзді РКП(б), М. Бухарін підкреслював близькість фашистських і більшовистських методів боротьби, використання фашистами досвіду російської революції. [50, с.273] Перемога СРСР над Німеччиною спричинила встановлення тоталітаризму в післявоєнний період в країнах Південно-Східної та Центральної Європи, ряду країн Азії.

Другим різновидом тоталітарних політичних систем є фашизм. Вперше він був встановлений в Італії в 1922р. Слід зауважити, що тут тоталітарні риси були виражені недостатньо. Італійський фашизм прагнув в своїх ідеях не до побудови “нового”, суспільства, а до відродження величі Римської імперії, встановлення порядку, твердої державної влади. Фашизм претендував на забезпечення колективної ідентичності на культурній або етнічній основі, відновлення чи очищення т.зв. ”народного духу” ліквідацію масової і організованої злочинності. Масштаби тоталітаризму в Італії визначались позиціями найбільш впливових кіл-короля, аристократії, офіцерства, церкви, що в значній мірі обмежувало вплив і діяльність правлячої партії. Коли приреченість стала очевидною, власне ці кола

з змогли усунути Муссоліні від влади. [14; 168]

Третім різновидом тоталітаризму був націонал-соціалізм в Німеччині. Як реальний політичний і суспільний устрій він виникає в 1933р., після призначення Гітлера рейхсканцлером. Націонал-соціалізм має подібності з фашизмом, що проте, не дає можливості його повного ототожнення з ним, що нерідко зустрічається в науковій і публіцистичній літературі, коли і сам термін “фашизм” вживається як синонім до націонал-соціалізму. Власне фашистський рух був ліквідований Гітлером в Німеччині протягом 1934-35 рр. Тоталітаризм у формі фашизму є дещо іншим явищем як тоталітаризм нацистський. Фашизм в Італії можна визначити як філософсько-політичну, крайнє консервативну течію, що характеризувалась авторитаризмом і тоталітаризмом, культом держави корпоративного типу. В ідеології націонал-соціалізму на першому місці в суспільній свідомості має бути поняття раси, “...яка визначається не спільністю мови, а крові...” [38, с.234], не поняттям держави, що відзначалось в фашизмі. Для нацизму не було характерним явище корпоративізму (устрій державного апарату, коли профспілкам надавались політичні функції), що дає змогу охарактеризувати фашизм як корпоративно-синдикалістський тоталітаризм. [21, с.74] Болгарський вчений і політичний діяч Ж. Желев характеризував італійський фашизм як праву революцію, радикал-консерватизм. [59] Нацизм, на відміну від фашизму, скоріше відкидав притаманний консерватизму традиціоналізм, базуючи свої традиції на німецькому романтизмі та вагнерівсько-нібелунгівському епосі. Нацизм мав ряд ознак лівого руху, запозичень в радянського комунізму, насамперед революційні і соціалістичні компоненти, форми організації тоталітарної партії і держави (навіть форму звертання- “товариш”, свято 1 травня), систему концентраційних, таборів для інакодумців і надуманих “ворогів”. В цей же час в нацистській ідеології місце класу займає нація, місце класової ненависті – расова. Якщо в комуністичних системах вістря агресивності направлена перш за все всередину країни, проти власного народу (класового ворога), то в націонал-соціалізмі і фашизмі назовні, проти інших народів. Головні відмінності основних різновидів тоталітаризму

також чітко виражені в їхніх цілях: комунізм, відродження імперії, світове панування арійської раси; соціальних пріоритетах – робітничий клас, нащадки римлян, арійська раса. Але слід відмітити і той факт, що і в Радянському Союзі, поряд з офіційним інтернаціоналізмом російський націоналізм займав важливе місце в політиці сталінського режиму, як свідчить історія, в країні велась політика русифікації і уніфікації неросійських народів, зокрема України. З початком радяно-німецької війни вперше в історії СРСР на офіційному рівні реанімуються російські національно-патріотичні ідеї, апелювання до російської історії та національних почуттів, традиційного месіанізму російського народу, відведення йому роль визволителя Європи від нацизму, тобто націоналізм як ідея стає складовою частиною офіційної державної пропаганди, що продовжувалось і в післявоєнний період. Отже, націоналізм був складовою частиною тоталітарних режимів не тільки у Німеччині та Італії, але і в інтернаціональній СРСР. Таким чином, тоталітарні держави так чи інакше, примикають до трьох основних різновидів тоталітаризму, хоча всередині кожної з цих груп існують відмінності.

Підсумовуючи вищенаведене, ми вважаємо що тоталітарні ідеї і концепції беруть свій початок з політичних теорій стародавнього світу. Як спроби пошуку кращого суспільного устрою вони існували і були характерні для всіх етапів розвитку суспільно-політичної думки. Свого найбільшого розвитку вони набули в XIX-XX ст. в умовах становлення і розвитку індустріального суспільства, яке створило систему масових комунікацій, ускладнило суспільні зв'язки і організацію, зробило технічно можливим ідеологічну індоктринацію (насильне впровадження ідеологічної доктрини), тотальний і всезагальний контроль за особистістю. Зміцніла і сама держава, розширились її соціальні функції. Зростання елементів раціональності, організованості суспільного життя, успіхи в розвитку науки, техніки і освіти створили ілюзії можливості переходу до раціонально-організованого і тотально керованої форми життя в масштабах всього суспільства, що могла реалізувати всесильна і всепроникна державна влада. “Ми перші заявили, що чим складнішою є цивілізація, тим більше

обмежується свобода особистості”, – заявляв Муссоліні. [189, с.197] В цьому і полягає феномен тоталітаризму як явища ХХст. Тоталітарні ідеї знайшли своє вираження в соціалістичних і націоналістичних доктринах ХХ ст., тому що вони містили раціоналістичне обґрунтування позитивно сформульованих цілей суспільного розвитку, насамперед у вченні марксизму в його ленінсько-сталінській інтерпретації. Для політичної історії країн де відбувалось на практиці втілення політичних і економічних ідей марксизму характерним була ліквідація і знищення політичних опонентів, терор і репресії проти громадян, які вважалися, незалежно від їх справжнього ставлення до режиму, ворогами, масові виселення і переселення, соціально-економічні експерименти на селі, насадження сліпої віри в режим, створення середовища страху і непрогнозованості, сакралізація верховної і партійної влади і її носіїв, виникнення потворного культу вождів.

1.2. Теоретичні засади і практика сталінізму

Поняття “сталінізм” утвердилось в радянській та українській суспільній науці, публіцистиці, офіційних документах наприкінці 80-х рр. В історико-політологічній, публіцистичній літературі цей термін вживається для визначення певних хронологічних періодів розвитку колишнього СРСР, характеристики соціально-економічної формації, політичного режиму, який функціонував в Радянському Союзі з др. пол. 20-х - перш. пол. 50-х рр. В даному випадку нас цікавить його розуміння як політичного режиму, його суті, теоретичних засад, та їх реалізації на практиці, наслідків у всіх сферах суспільно-політичного, соціально-економічного життя.

Сам термін “сталінізм” не є новим в суспільно-політичній термінології, набутком останнього десятиріччя, він широко використовувався в працях західних істориків, політологів, радянських емігрантів. Одним з перших його використав для назви своєї книги –“Сталінізм” (1938 р.) видатний діяч ОУН і теоретик українського націоналізму М.Сціборський. Він робить спробу проаналізувати політичні та ідеологічні сторони цього явища, визначаючи сталінізм як деградацію комунізму, його ідеології та практики. [174, с.13-47]

В подальшому поняттям “сталінізм” на Заході почали визначати антидемократичний політичний режим в СРСР в період 30-х – поч. 50-х рр. і в країнах т. зв. “соціалістичного блоку” в першій половині 50-х. Так, американський дослідник сталінізму проф. Роберт Такер в кінці 80-х рр. констатував, що “...слово “сталінізм” зовсім недавно почало появлятися в радянських працях. Деякі західні дослідники, включаючи мене, використовують його давно. Інші ніколи цим терміном не користувались, тому що вірили твердженню самого Сталіна, ніби всі його дії були практичним втіленням “марксизму- ленінізму”. [176]

В працях авторитетних західних істориків, філософів, політологів поняття “сталінізм” трактується як в широкому філософському значенні, так і в локально-повсякденному розумінні. В першому випадку сталінізм розуміється як тоталітарний різновид соціалізму, в другому - як синонім особистого диктаторства, тиранії. [5, с.38]

Ряд політологів не визнають самостійного права за цим терміном. Більшість західних науковців, зокрема Х.Арендт, З.Бжезінський вважають сталінізм одним з різновидів тоталітаризму, наголошуючи, що Радянський Союз за часів Сталіна як і Німеччина періоду нацизму, є типовим зразком тоталітарного режиму, його класичним проявом. Французька дослідниця Е. Д’Анкоз вважає правомірним вживання поняття “сталінізм”. На її думку, сталінізм існував як система, але як явище не повністю охоплюється поняттям “тоталітаризм”. Синтезуючи в собі теорію і практику влади, сталінізм являв собою план радикального перетворення суспільства, який опирався на засоби необмеженого терору. Незважаючи на те, що певні риси сталінізму включають в себе системи російської політичної традиції, його корені головним чином витікають з перекрученої інтерпретації марксизму, раннього більшовизму Леніна. [125, с.378]

Коротко резюмуючи напрацювання і підходи західних політологів і істориків у вивченні феномену сталінізму, можна констатувати, що під сталінізмом в першу чергу розуміється різновид тоталітаризму, його класичний прояв. Власне аналіз Радянського Союзу ліг в основу дефініції тоталітаризму,

зроблених З.Бжезинським і К.Фрідріхом у праці “Тоталітарна диктатура і автократія”. Цінність зарубіжних досліджень полягає в тому, що те, до чого вітчизняні дослідники ішли десятиріччями через ідеологічні, цензурні перешкоди, ідеологічно неупередженими західними дослідниками осмислено і проаналізовано. Так, український вчений-емігрант Г.Костюк в своїй праці “Сталінізм на Україні”, (Київ, “Смолоскип”, 1993) акцентував увагу на дослідженні національної політики сталінізму, шукаючи в її витоках російські самодержавні коріння, які трансформувались в ленінське, а пізніше і в сталінське розуміння національного питання.

Дещо відмінне бачення сталінізму було у вітчизняних дослідженнях. Незважаючи на певні ідеолого-теоретичні напрацювання з проблем комуністичного будівництва, Сталін не вживав терміну “сталінізм”. В загальному і широкому вжитку була формула “вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна”. Першим спробував ввести цей термін, в сугобо апологетичних цілях Л.Каганович, який, за свідченням М.Хрущова, пропонував відмовитись від поняття “ленінізм”. [71, с.396] Після XX з’їзду КПРС, явища, пов’язані з іменем Сталіна були названі “культу особи”. На цьому ж з’їзді відмічено вплив культу особи на певні сторони державного, партійного, політичного життя. Поверхнево торкнувшись суспільно-політичного змісту цього явища - йшлося про порушення норм внутрішнього партійного життя, репресії, звеличування особи вождя, ідеологічна, економічна база цього явища залишалась поза аналізом і вивченням. Наукові і публіцистичні праці цього періоду, які містили в собі спробу об’єктивного аналізу сталінізму (найгрунтовнішими з яких були праці Р.Медведева “К суду истории” і О.Солженіцина “Архипелаг ГУЛАГ”) побачили світ за кордоном. Р.Медведев одним з перших в тодішній радянській історіографії вживає термін “сталінізм”, робить спробу показати причини приходу і перебування Сталіна при владі, його політичний портрет, розгортання і механізми репресій, їх наслідків у всіх сферах життя радянського суспільства. [115]

В дослідженні звертається увага не тільки на політичне підґрунтя явища, і

на його економічну і соціальну сутність, негативні сторони індустріалізації та колективізації, голоду в окремих регіонах СРСР, національну політику. В цілому сталінізм розглядається як явище і результат відходу і порушення Сталінінським ленінського плану побудови соціалізму, одноособової диктатури і культу особи. Таке розуміння сталінізму заклало основи для його трактування як вияву “процесу деформації народовладдя”, “перекручення теорії і практики соціалізму”, “відхилення від ленінських принципів” і т.д., що в період перебудови стало офіційною точкою зору на це явище. Цінність дослідження, на нашу думку, в тому, що через призму діяльності Сталіна було вперше зроблено спробу комплексного історичного аналізу всіх сфер життя радянського суспільства в 20-50-і рр.

В художньо-історичному дослідженні О.Солженіцина “Архипелаг ГУЛАГ” в об’ємному масштабі показано структуру і систему сталінських таборів (необхідно зазначити, що вперше цієї теми торкнувся в своїх художніх творах відомий український письменник-публіцист, жертва репресій 30-х рр. І.Багрянний, який після війни проживав на Заході). О.Солженіцин не обмежується показом механізму репресій і терору, соціальної структури “населення” “Архипелагу”, але і аналізує сутність радянської системи, сталінізму, який розглядається ним як наслідок приходу більшовиків до влади, репресії 30-х є продовженням червоного терору 1918-20-х рр.

Перебудовні процеси, політика гласності зняли негласне табу, яке було накладено на дослідження сталінізму в роки “розвинутого соціалізму” Брежнєва, повернули радянську суспільну науку до необхідності аналізу структури і системи суспільних відносин, які склались в СРСР в 30-50-і рр. Це було ініційовано в значній мірі частиною керівництва КПРС для того, щоб зрозуміти “...від чого треба відмовитись, що взяти з собою” в подальшому розвитку соціалізму, як зазначалось в “Правді” від 5 квітня 1988 року. В результаті появилось ряд концепцій, поглядів на дану проблему вітчизняних політологів та істориків, публіцистів, перекладів зарубіжних публікацій, автори яких з різних позицій,

точок зору прагнули розкрити сутність і зміст радянської історії, політичної системи СРСР 30-х-50-х років.

Економіст Г. Попов в рецензії на книгу О.Бека “Нове призначення” для розуміння економічних і управлінських структур сталінізму вживає термін “командно-адміністративна система”, який пізніше часто використовувався в наукових, публіцистичних працях даної тематики.

Офіційний погляд на ці події був викладений в передовій статті газети “Правда” від 14 травня 1989 р “До сучасної концепції соціалізму”. Радянське суспільство 30-40-х рр. було названо ”сталінською моделлю соціалізму”, її особливими рисами, на думку авторів було: “...підміна соціалізації основних засобів виробництва їх одержавленням, придушення демократичних форм організації суспільного життя, деспотизм і свавілля “вождя”, який хоча і опирався на партійний і державний апарат, але фактично стояв над партією і державою; адміністративно-командні методи примусової (позаекономічної) організації праці, аж до державного терору; нездатність до самокореляції, тим більше до внутрішніх реформ через відсутність як економічних, так і політичних (демократичних) регуляторів суспільного життя; закритість країни, тенденції до автократії у всіх сферах життя; ідеологічний іконформізм і слухняність мас, догматизм в науці і культурі”.

В цілому можна погодитись з такою характеристикою епохи Сталіна, але водночас поза даною парадигмою залишаються етнонаціональна політика (обмеження прав союзних республік і масові депортації народів); соціальна (низький рівень життя, зубожіння села і безправність селян).

Однією з перших масштабних спроб радянських істориків розкрити феномен Сталіна і його епохи, об'єктивно показати політичний, соціально-культурний зріз цього періоду опираючись на нові, відкриті архівні джерела і спецхови, стала ґрунтовна праця одного з найавторитетніших істориків і дослідників сталінізму, проф. Д.Волкогонова “Тріумф і трагедія. Політичний портрет Сталіна”. В книзі дається історична картина і аналіз еволюції Сталіна від

маловідомого діяча більшовицького руху до лідера партії і держави. Будучи описовою по своєму характеру, праця є важливим джерелом вивчення сутності, еволюції сталінізму як суспільного феномену. Д.Волкогонов не ставить під сумнів використання в науковій літературі терміну “сталінізм”, під яким розуміє певний соціальний феномен. [32, т.1, с.28]

Учасники дискусії, яка відбулась на одному з засідань методологічного семінару кафедри історії радянського суспільства історичного факультету МГУ, визначали сталінізм як “режим особистої влади Сталіна”. [148, с.9-10] Це, на нашу думку, значно звужує розуміння явищ, пов’язаних з діяльністю Сталіна, наприклад можна говорити про режим особистої влади диктатури Ю.Пілсудського в довоєнній Польщі, чи Хорті в Угорщині, але при спробі їх ототожнення з сталінським, то побачимо суттєві відмінності.

Ряд вчених використовують термін “сталінщина”, зокрема російський професор А.Зевелєв в лекції до курсу “Політична історія ХХ ст.” – “Джерела сталінізму”, вважає що “...точніше говорити не про культ особи, навіть не про сталінізм, а про сталінщину”. [62, с.14] На його думку сталінщина означає: відчуження трудящих від соціалістичної власності; відокремлення уряду від народу, народу від уряду, узурпація влади державою, її надцентралізація і в кінцевому рахунку зосередження функцій держави в руках однієї людини; створення командно-адміністративної влади, волюнтаризм в управлінні економікою і політикою; ліквідація колективного керівництва в партії і плюралізму думок, підміна їх одноособовими рішеннями; перетворення керівників партії і в політиків, які лише виконують рішення Генерального секретаря ЦК ВКП(б); відмова від соціалістичної демократії, встановлення перманентного терору, спрямованого проти партії і народу; впровадження в широку свідомість мас ідеалістичних за своєю суттю ідей про необхідність “вождя”, обожнення його і його дій; концентрація управління наукою, культурою, мистецтвом в руках однієї людини; деіндивідуалізація особи, насадження поглядів про народні маси як “гвинтики” системи; розкол світового

комуністичного руху, підпорядкування його цілям єдиновладдя. Погоджуючись з таким трактуванням “сталінщини” звернемо увагу на те, що в ньому відсутня оцінка етнополітичних аспектів цього явища, сталінської теорії і практики етнонаціонального будівництва офіційно федеративного СРСР. Зазначимо, що ігнорування даного аспекту властиво для радянської історико-політологічної та публіцистичної літератури з даної проблематики.

Д.Волкогонів в своїх дослідженнях теж оперує даним терміном, розуміючи під ним вульгарно-побутовий прояв сталінізму, що виявляється у репресіях, догматизмі, бюрократизмі, авторитарності, безликісті, сліпому догматизмі. А.В.Антонов-Овсієнко категорично наполягає на використанні цього терміну визначаючи його як “політичний бандитизм, перетворений у державну політику”. [7, с.82] Проте, як слушно зауважує український історик Ю. Шаповал, зміст який вкладають в поняття “сталінщина” без особливих проблем вписується в поняття “сталінізму”, термін “сталінщина” концентрує в собі скоріше емоційну критику сталінізму. [200, с.5] Враховуючи вищезазначене, а також підходи зарубіжних та вітчизняних дослідників, ми вважаємо за доцільне використання в даній роботі поняття “сталінізм” для характеристики тоталітарної репресивної політичної системи, сформованої в 30-х рр. в СРСР, та особливостей її прояву в Україні.

В центрі уваги наукового дослідження сталінізму стали проблеми визначення співвідношення головних елементів системи, її джерел і генези, ролі особи в становленні цієї системи, ідеологічних, соціальних, внутрішніх та зовнішніх факторів. Ряд тодішніх радянських вчених схилились до визначення сталінського режиму як викривлення ідеї соціалізму. Так, відомий радянський історик П.Волобуєв визначає сталінізм як “...теорію і практику державного, зрівняльно-казарменного соціалізму... який будувався на деспотизмі, вульгарному соціалізмі, волюнтаризмі, обмані і всяко унікав наукового самопізнання”. [71, с.36] Політолог А.Бутенко радянську систему сталінського періоду визначив як “казарменний соціалізм”: – “...на кінець 30-х років в Радянському Союзі в основному було побудовано сталінський державно-адміністративний соціалізм з

пануванням партійно-державної бюрократії, з відсутністю гласності, з масовими репресіями і людським страхом, соціалізм, який канонічно відповідав уявленням марксизму про казарменний соціалізм”. [78, с.149] Детальний аналіз еволюції радянського режиму, виділяючи його окремі етапи, водночас визначаючи його як соціалізм, дає проф. Б.Курашвілі. На його думку, новий суспільний лад (авторитарний соціалізм з різновидами) в Радянській Росії був закладений Леніним після революції і його можна спочатку охарактеризувати як “авторитарно-утопічний соціалізм”, що починається з введення політики “військового комунізму”. Після переходу до НЕПу в 1921 р. утверджується “авторитарно-багатоукладний соціалізм”, який еволюціонує у “авторитарно-мобілізаційний соціалізм” в результаті політики Сталіна у 30-х рр. Така модель соціалізму, за Курашвілі, проіснувала до 50-х років і переростає в “авторитарно-бюрократичний соціалізм” епохи Хрущова і Брежнєва. Це стало результатом зміцнення управлінського апарату, як партійного так і державного, який збільшився за часів сталінізму, виходячи із під контроль політичного керівництва і проводячи політику, яка відповідала не стільки інтересам суспільства, скільки своїм власним. [95, с.52-60]

На думку Д.Волкогонова, суть сталінізму полягає в “перекрученні теорії і практики наукового соціалізму, відчуженні народу від влади”. Сталінізм в його розумінні це: – в політичній сфері – зрощення партійного і державного апарату, поступове перетворення ВКП(б) з політичної партії в своєрідний ідеологізований орден. Політичні пріоритети в житті суспільства стали абсолютними. Сталінізм довів до абсурду примат політики над економікою, держави над суспільством; – в соціально-економічній сфері – виникнення колективної бюрократії, яка поступово переросла в тотальну, її головні ознаки – відчуження від економічної доцільності і всевладдя апарату, сувора регламентація всього життя; – в духовній області – формування великого про шарку елементарно думаючих людей, формування людини, відчуженої від влади, свободи і засобів виробництва. Головна риса моделі яка виникла – тотальність. [31, с.9-11] Вказуючи на тотальність як головну

рису моделі яка утвердилась в 30-ті рр. в СРСР, Волкогонов підійшов до розуміння сталінізму, яке використовувалось на Заході – як різновиду тоталітаризму.

Український історик Ю.Шаповал вважає, що сталінізм існував не в розумінні “перекручення теорії і практики наукового соціалізму”, а як результат діяльності Сталіна як керівника. [200, с.5]

Український політолог Б.Ярош зауважує, що суспільство, побудоване в СРСР, назвати “соціалістичним” не дозволяє ряд обставин, зокрема це створення виняткової репресивної машини, якої не знало людство; відчуження людини від власності, обмеження прав пересування, коли селяни через відсутність паспорта були постійно прикріплені до землі, робітник через прописку до заводу, інтелігент – до визначеного колективу; цілі нації оголошувались “ворогами народу” і виселялись з рідних місць. [209, с.41-42]

В монографії “Сталінізм і українська інтелігенція”, її автори Г.Касьянов та В.Даниленко визначають сталінізм як своєрідний історичний феномен, як адміністративно-господарську і суспільно-політичну систему, яка склалась і функціонувала в СРСР в перші десятиріччя Радянської влади. В політичному відношенні сталінізм тотожний диктатурі і тоталітаризму. Держава в цих умовах представлена не демократією, а безликою бюрократією. Інтереси держави переважають інтереси окремої людини, особи, всі громадські організації входять в адміністративно-бюрократичну систему, відбивають її інтереси. Сталінізм на думку авторів - це абсолютна концентрація влади в руках невеликої групи людей або однієї особи. Ця влада здійснюється через надзвичайно розгалужений бюрократичний апарат. [77, с.11]

На думку Б.Яроша, не можна віддавати першість адміністрації, бюрократії, які в радянській системі займали другорядні позиції. Під загрозою втрати посади, а часто і життя, державні чиновники змушені були виконувати волю партійної верхівки. Радянську систему найбільш повно можна охарактеризувати, вважає він, як “партократія”, тому що “...це визначення найбільш повно відображає ту

реальну ситуацію, що на всіх етапах формування і розвитку системи керівна роль у суспільстві належала комуністичній партії, а точніше її апарату і одноособово Генеральному (Першому) секретареві. Партійний апарат визначав і контролював життя суспільства. У суспільстві все підпорядковувалось (навіть карально-репресивні органи) вищій інстанції або вождю”. [209, с.42]

Подальші напрацювання навколо питання дефініції режиму, який існував в СРСР у 30-50-ті рр., підвели вітчизняних вчених до висновку, аналогічному в зарубіжних дослідженнях, тобто, про перш за все, тоталітарний характер сталінізму. Так, авторитетні українські дослідники цього феномену В.Даниленко, Г.Касьянов, С.Кульчицький вважають, що в 1918-21рр. було здійснено першу спробу реалізації комуністичної доктрини в життя тоталітарним способом, яка потерпіла невдачу. На рубежі 20-30-х років Сталін розпочав нову спробу реалізації цієї доктрини. Сталінізм на їх думку – “один з варіантів тоталітаризму”. [48, с.3]

Такий підхід до оцінки сталінізму, який поступово завоював позиції у вітчизняній історико-політологічній літературі, дає можливість глибокого аналізу цього феномену, його генези та еволюції, особливостей, місця і ролі партії. Пов’язувати виникнення і становлення радянської тоталітарної системи, сталінізму з діяльністю одного лише Сталіна, на наш погляд, неможливо. Як слушно зауважує професор С. Кульчицький, “...мільйонні жертви, якими супроводжувались перетворення, названі “соціалістичними” були неминучими за будь-якого вождя”. [92, с.49]

Детальний аналіз сталінізму показує, що це був особливий вид тоталітарного режиму, що дає можливість дослідникам цього явища вносити свої, власні характеристики всієї радянської системи і зокрема сталінізму, звернути увагу на особливості, ключові моменти.

Аналізуючи суть радянської політичної системи, відомий на Заході радянолог А.Авторханов основною рисою її вважає необмежену роль партії, а конкретніше владу партійного апарату. Він дає наступну характеристику цього

явища: “Партократія є ієрархічна система абсолютної політичної, економічної та ідеологічної влади і панування “партії” в партії - апарату КПРС, при якій законодавча, судово-контрольна, розпорядчо-власницька функції злиті воедино і зосереджені в центральному апараті партії. Органи управління в партократичному суспільстві дуалістичні, керівні знаходяться в підпорядкуванні партапарату, а виконавчі - в ієрархії державного апарату. Для всіх цих органів Конституція СРСР мала формальну, а воля апарату - абсолютну силу”. [3, с.141] С. Кульчицький вказує на те, що партія швидко прибрала до рук управлінський апарат і всі державні структури, заборонила діяльність будь-яких інших політичних організацій і з урядової партії перетворилась на державну. Реальна влада зосередилась в руках обмеженого кола олігархів - вищих функціонерів і вождів. Спочатку це був ЦК РКП(б), далі політбюро на чолі з генеральним секретарем. Сама партія, після перетворення на державну, розпалась на дві частини - внутрішню (номенклатура) і зовнішню (рядова членська маса). [91, с.369-377] Французький політолог Р.Арон, проводячи порівняльну характеристику сталінського режиму з іншими тоталітарними системами, прийшов до висновку, що радянський сталінський тоталітаризм був характерний в першу чергу сильним впливом ідеології і владою партії. Він вважає, що “...у радянському режимі виключне становище партії та ідеології пов’язане з самою суттю більшовизму, його революційною спрямованістю. Централізація засобів силового впливу і засобів переконання пов’язане з ідеєю виключного становища партії в державі. Одержавлення господарської діяльності є прямим вираженням комуністичного вчення. Що стосується завершення – ідеологічного терору, він стає логічним саме завдяки виключному становищу партії, ідеології, засобів переконання і одержавлення індивідуальної діяльності”. [8, с.231]

Структурно-функціональний аналіз тоталітарних систем показує на особливе місце і роль партії в них, що служить для них характерною, спільною рисою. Але в даному випадку, в СРСР, партія стала головним системоутворюючим елементом, ядром не тільки тоталітарної політичної

системи, а і визначальним фактором у функціонуванні як державних так і соціально-економічних інститутів, духовної сфери. Така гіпертрофована роль партії в державі та суспільстві стала однією з головних і характерних рис сталінського різновиду тоталітаризму, і його особливістю в порівнянні з іншими типами тоталітарних систем. Ця характерна, функціональна особливість партії як політичного інституту залишилась статичною на протязі всіх етапів в еволюції радянського тоталітаризму, що свідчить про консервацію основних принципів функціонування радянської політичної системи епохи сталінізму в подальшому, процеси десталінізації її практично не торкнулись. Це і є одна з найхарактерніших особливостей сталінізму як тоталітарного режиму.

Слід відзначити, що якщо навколо питання дефініції сталінізму більшість вчених визначає його в першу чергу як різновид тоталітаризму, то навколо його історичної генези, теоретичних засад, періодизації, етапів становлення існують неоднозначні підходи до даної проблеми.

Після XX з'їзду КПРС, в період хрущовської “відлиги”, офіційно початок сталінізму (по тодішній термінології “культ особи”) датувався 1934 роком, тобто період після XVII з'їзду ВКП(б). [153, с.35] Поза рамками залишався важливий період індустріалізації та колективізації і відповідно політичні, економічні, соціальні процеси характерні для кінця 20-х- поч.30-х рр. Зарубіжні дослідники розширили хронологічні рамки сталінізму. Так, С. Коен вважає, що історичний розвиток сталінізму необхідно розглядати на декількох етапах - від революційних, на його думку, подій початку 30-х до консервативного соціально-політичного режиму 1946-1953 рр. Він виділяє ряд етапів: переворот 1929-33 рр.; міжцарство 1934-1935 рр.; коли в вищих ешелонах влади відбувались суперечки щодо майбутньої політики; 1936-1939 рр.- період масового терору проти старої партійної еліти і остаточної перемоги сталінізму. [86, с.49-78]

Д. Волкогонов хронологічно визначив період “класичного” сталінізму з кінця 20-х років (початок колективізації і тихе вмирання НЕПу) до XX з'їзду партії, виділяючи чотири ступені його еволюції:

Ступінь перша - утвердження (кінець 20-х -1934 рр.) В ході цього періоду з початком колективізації відбулась остаточна централізація влади і її повна передача партії та вождю на XVII з'їзді.

Ступінь друга - переродження – 1934 р. - початок Великої Вітчизняної війни. В цей період було остаточно усунено будь яких опонентів і противників режиму, період масових репресій і терору, перехід від диктатури пролетаріату до диктатури однієї особи.

Ступінь третя - частковий відступ сталінізму в роки війни.

Ступінь четверта - посилення і консервація сталінізму. [31, с.9-11]

І. Павлова вважає, що становлення сталінізму як системи влади почалось з 1922 - 1923 рр. створенням особливої партії апарату всередині комуністичної партії і поглинення партійними органами державних структур, що було зроблено на основі проведення партійно-державної реформи. Вона проводилась секретно не тільки від суспільства, але і від партії. Сталінізм як система, на її думку, повністю сформувався до середини 30-рр. І цей факт був оформлений прийняттям в 1936 р. Конституції. Сама система була не постійною - система 20-х рр. відрізнялась від системи 30-х, а система 30-х від системи 40-х поч. 50-х. Сталінізм як політика теж не був незмінним - він наступав, маневрував, відступав. Роки наступу - 1922/1923, 1927/1929, 1933/34, 1937/38. 1947/49, а відступу - 1939, 1941, 1951, але механізм влади, який склався в 20-ті рр. залишався незмінним, поки діяла ця політична система. [133, с.32-33]

В цілому можна погодитись з таким баченням процесу становлення та еволюції сталінізму, однак підстави для сумніву викликають 39-41 рр., твердження про частковий відступ сталінізму в роки війни. Репресії на протязі війни не припинялись, в 1941-1944 роках в табори потрапило ще 1,8 млн. чол., в тому числі колишні радянські військовополонені. [30, с.14-15] Необхідно відзначити і те, що ще з 1939 р. в практиці сталінізму значне місце зайняли імперські та шовіністичні амбіції (мається на увазі, насамперед, в зовнішній політиці, у внутрішній, на наше переконання, вони були притаманні всьому

періоду сталінізму). Вони були головним чинником в підписанні радяно-німецького пакту, причиною радяно-фінської війни, окупації і радянзації Прибалтики, а пізніше проявили себе в рішеннях Ялтинської та Потсдамської конференцій щодо післявоєнного устрою світу. У внутрішній політиці цей процес проявив себе в практиці депортації населення з територій, які ввійшли в склад СРСР в 1939-1940-х роках, зокрема польського і українського з Західної України та Білорусії (т.зв. “осадників” – польських колоністів), розстрілі польських офіцерів в Катині. [155] В ході війни вперше на державному, офіційно-пропагандистському рівні реабілітуються російські національно-патріотичні ідеї, православна церква, яка була завжди опорою російського націоналізму. Це було новим в ідеології, де раніше чільне місце займав “пролетарський інтернаціоналізм”. Ці тенденції продовжились і після війни, були підтекстом чергових кампаній боротьби з проявами “буржуазного націоналізму” в Україні, Грузії, боротьби проти “космополітизму”, “низькопоклінства” в історії, філософії, мистецтві. Та найганебнішою в роки війни стала практика насильної депортації цілих народів, оголошення їх “ворогами народу”, репресії проти військовополонених, маніпулювання Рухом Опору для далекосяжних цілей побудови соціалізму в країнах Європи, про що, наприклад, свідчать трагічні сторінки Варшавського повстання 1944 року.

Опираючись на попередні підходи, ми вважаємо, що для процесу становлення та еволюції сталінізму характерні наступні етапи: - кінець 20-х-1934 рр. - остаточна централізація і зосередження влади в руках Сталіна; кін. 1934 - 1939 - період масових репресій і терору, підведення Сталіним на XVIII з'їзді підсумків побудови соціалізму по суті були підсумками утвердження тоталітарної держави; 1939-1945 - посилення імперських та шовіністичних амбіцій в ідеології та практиці сталінізму, які виразились як у зовнішній так і у внутрішній політиці; 1946-1953 рр.- апогей, консервація сталінізму, насадження радянської моделі тоталітаризму в ряді країн Європи та Азії; 1953-1956 - смерть Сталіна, початок децентралізації влади, припинення масових репресій та початок реабілітації їх

жертв.

Якщо з визначенням сталінізму як "чистого тоталітаризму" та етапів його становлення особливих труднощів не виникає, то проблемним залишається питання визначення та становлення власне радянського тоталітарного ладу. В період перебудови ряд радянських науковців, а також з країн "народної демократії" [62; 66; 69; 70; 71; 13] вважали початком становлення радянського тоталітаризму кінець 20-х років, тобто початок "класичного сталінізму" (термін Д. Волкогонова). Це мало на меті, на нашу думку, в тодішніх політико-ідеологічних умовах, коли в радянському суспільстві відбувався процес переосмислення всього цього періоду, правильності вибору в 1917 році, відокремити сталінізм від марксизму-ленінізму, соціалізм від його спотвореного репресивно-тоталітарного різновиду. Суттю іншого підходу, який домінував в західних дослідженнях і який підтримали ряд радянських науковців, [191] була думка про те, що сталінізм - логічне продовження ленінізму, результат більшовицької революції, що давало можливість стверджувати те, що становлення радянського тоталітарного ладу розпочалось в 1917 році, а завершилось у формуванні його як цілісної системи в 30-ті роки у вигляді сталінізму. Український історик В. Баран вважає, що утвердження радянського тоталітаризму розпочалось у 1917-1922 рр., а завершилось в 30-ті рр. [10, с.28] Політолог Ф. Рудич підходить до визначення радянського тоталітаризму диференційовано, вважаючи, що "...час воєнного комунізму, весь сталінський період можна характеризувати як тоталітарний". [151, с.57-58] На нашу думку, перший підхід скриває той зв'язок, який був між ленінським і сталінським періодами., одну із складових генези сталінізму. А Авторханов вважав, що "...Ленін винайшов тоталітарний механізм державної влади, керуючись яким його наступники узаконили фізичний і духовний терор і майже на ціле століття виключили Росію із цивілізованих держав". [2, с.179] Польський філософ Л. Колаковський, який в свій час емігрував у США, у книзі "Головні течії марксизму" писав, що немає абсолютно нічого в найгірших ексцесах у найгірші роки сталінізму, чого неможна було б виправдати

ленінськими засадами. [216, с.776-780] Англійський історик Е. Карр, досліджуючи становище і роль більшовицької партії в перші роки Радянської влади, прийшов до висновку, що “...ще до смерті Леніна, була признана і проголошена влада партії над всіма сторонами політики, системи управління”, [75, с.189] тобто почався процес злиття державних і партійних органів, що є однією з характерних рис тоталітаризму. Але внутрішня єдність ленінського і сталінського періодів, на наш погляд, ще не означає що вони не мали своєї специфіки і відмінностей, а також стверджувати те, що в листопаді 1917 в Росії політичний режим раптом став тоталітарний. Так, російський історик Ю.Ігрицький сумнівається в тоталітарності державного і суспільного ладу в часи НЕПу, так само як і в період революції і громадянської війни, коли суспільно-політичні інститути діють не так, як в мирний час. [180, с.138] Ми вважаємо, що скоріше можна говорити про послідовне становлення тоталітаризму, поштовхом до якого і став жовтневий переворот в Росії 1917 року, а остаточне становлення відбулось в 30-ті роки. Виходячи з цього, вважаємо за потрібне в даній дисертаційній роботі, розглядати сталінізм в контексті виникнення радянського тоталітаризму, класичним проявом якого і був сталінізм. Це дає можливість глибшого аналізу цього феномену, його витоків, сутності, наслідків. В становленні та еволюції радянської тоталітарної системи проф. О.Семків, як вже зазначалось в попередньому розділі, виділяв три основних етапи. [141, с.272-273]

Період революції визначається О.Семківим як перший етап становлення тоталітаризму, коли формується група людей, на чолі з харизматичним лідером, яка виробляє і користується новою ідеологією для пропаганди своїх цілей, дуже часто застосовуючи насильство. І хоч політика більшовиків була різною в період “військового комунізму” і протягом НЕПу, ми вважаємо, що в цей період почався процес формування тоталітарного режиму. Насильницьке захоплення влади, розгін Установчих Зборів в січні 1918 року показали, що система загальних виборів, характерна для правового, демократичного режиму виявилась неприйнятною для більшовиків. Основна підстава для легітимізації нової влади

носила ідеологічний характер, змістом якого було те, що тільки влада більшовиків виражає інтереси і бажання основної маси народу і має право на політичну і державну владу. Вище зазначалось, що характерною рисою тоталітаризму є наявність ідеології, яка обґрунтовує необхідність створення нового суспільства і людини на основі добре обґрунтованої “світлої мети”, яка беззастережно приймається суспільством, а також насаджується за допомогою насильницьких методів. Намагання переробити старе і створити нове суспільство згідно з постулатами марксистської, а згодом марксистсько-ленінської ідеології з самого початку були ціллю практичних дій більшовиків - від створення партії “нового типу” до подальших планів побудови соціалізму і комунізму.

Загальновідомо, що теоретичні основи комунізму, вчення про класову боротьбу та диктатуру пролетаріату, які були в основі політики більшовиків в перші роки Радянської влади і пізніше, закладені К.Марксом і Ф. Енгельсом, хоча вони ніколи не вважали своє вчення завершеним і не намагалися на практиці втілити його в життя. В своєму спільному творі “Німецька ідеологія”, вони стверджували, що “...комунізм для нас не стан, який повинен бути встановлений, не ідеал, до якого повинна пристосуватись дійсність, а рух який повинен знищити існуюче суспільство...”. [113, с.34] В роботі “Критика Готської програми” К.Маркс обґрунтовує необхідність диктатури пролетаріату в перехідний період вважаючи, що держава цього періоду не може бути нічим, як тільки революційною диктатурою пролетаріату. [112, с.27] К.Марксом пропонуються і засоби для “скорочення агонії старого суспільства “в ході революції і кривавих родів нового суспільства” – “революційний тероризм”. [114, с.949] В працях К.Маркса “Критика Готської програми” та “Анти-Дюрінг” Ф.Енгельса даються економічні прогнози майбутнього суспільства - передача засобів виробництва в руки народу, введення централізованого планування, знищення класових протиріч і відмінностей, ліквідація товарної форми виробництва, товарно-грошових відносин. [205, с.90-114]

Ідеї К.Маркса та Ф.Енгельса знайшли своє специфічне переломлення на

російському ґрунті та російській революційно-народницькій традиції. Ленін пішов ще далі в розробці ідеї “нового суспільства” і їх втілення на практиці, запропонувавши російську відсталість і всі невідповідності теорії вирішувати силою, опираючись на професійну революційну партію “нового типу”. Будучи послідовником марксистської теорії, він твердив що радянська держава буде новим “типом держави”. Проте, в Росії не тільки не визріли матеріальні передумови нового суспільства, але і сам робітничий клас був малочисельний і далекий від марксистських ідеалів, і відповідно не міг відігравати вирішальної ролі в житті суспільства і країни. Переконавшись у невідповідності теорії Маркса російській дійсності, вже в березні 1918 року Ленін погоджується з тим що “назва нашої партії досить чітко виражає, що ми ідемо до повної перемоги комунізму..., але як буде виглядати закінчений соціалізм - ми цього не знаємо”. [99, с.62-63]

Проголошення більшовиками диктатури пролетаріату було чистою фікцією. Насправді владу до своїх рук взяла нечисленна на той час більшовицька партія. Впроваджуючи ідеї “нового суспільства” в життя після жовтневого перевороту, Ленін, який став лідером більшовицької партії і держави, зіткнувся з великими труднощами в побудові соціалістичної держави. Йому, а разом з ним і всій партії, довелося кілька разів змінювати один постулат на інший, випробовуючи кілька тактик “революційної боротьби”, визнаючи той факт, що “.. ми (-більшовики-В.Т.) змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм”. [101, с.357]

Вводячи політику “військового комунізму” Леніном закладались і основи тоталітарного ладу. Але вже 1920 році почався масовий селянський антибільшовицький рух. В січні 1921 року Бухарін заявляє про те, що “.. момент, який переживає Республіка, найбільш небезпечний з тих які будь коли переживала Радянська влада”. [87, с.131]

НЕП врятував більшовицьку диктатуру від загибелі, але основні зміни торкнулись економічної політики, лібералізація майже не зачіпала основ нової влади. Після подій в Крондштаті розпочався широкий наступ на партії які були ідейно близькі більшовикам - есерів, меншовиків, анархістів. “...Меншовикам і

есерам, як відкритим, так і перекрашеним у безпартійних, місце в тюрмі (або в закордонних журналах, поруч з білогвардійцями”, - писав Ленін весною 1921 року. [ПЗТ, т.43, с.221] .В лютому-березні внаслідок масових арештів серед меншовиків практично була розгромлена їхня партія, літом 1922 було організовано показовий процес над партією есерів. Значні зміни відбулись і в самому житті ВКП(б), коли на X з'їзді в березні 1921 року була заборонена фракційна діяльність. Політична опозиція втрачала можливість займатися політичною діяльністю, поза комуністичною партією політична діяльність не могла існувати, так як саме комуністична партія згідно ленінського вчення була партією “нового типу” і їй відводилась керівна роль в пролетарській революції і будівництві “світлого майбутнього”. Керівна роль партії виявилась на практиці диктатурою однієї партії, будучи згідно марксистсько-ленінської доктрини авангардом пролетаріату, історична місія якого полягала в здійсненні соціального перевороту, революції, придушенні опору буржуазії, не зупиняючись при цьому перед застосуванням насильства. Звідси і виходила можливість ототожнення диктатури пролетаріату і диктатури однієї партії, що фактично і відбулось в процесі становлення радянської влади.

Таким чином на початку 20-х років в Радянській Росії виникла політична система, в сутності і функціонуванні якої можна простежити ознаки, що складають підвалини тоталітарного ладу: узаконення існування певної партії, яка перетворилась на державну, зрощуючись з державними органами влади і зосередивши всю повноту державної влади в своїх руках; насадження єдиної ідеології; використання насильства проти ідейних і політичних противників; формування могутнього апарату примусу і насильства, (саме в цей період були створені перші концентраційні табори на Соловецьких островах для політв'язнів) [117, с.159-175] який запрацював наприкінці 20-х рр. в повну силу.

Змістом другого етапу став процес консолідації влади навколо одного лідера, вождя, і формування вірної йому групи прибічників, з поступовим поширенням контролю над всіма сферами суспільства.

Проблемним, на наш погляд, є питання того, чи Сталін був зряддям певної групи в партії, яка прагнула досягти тотальної влади, чи верхівка партії була інструментом Сталіна для досягнення повного панування над суспільством і партією. Сталінське крило в партії взяло курс на створення політичної, економічної ситуації, подібної до тої, яка існувала в роки громадянської війни і політики військового комунізму, характерними рисами якої було застосування надзвичайних заходів.

Після смерті Леніна, який в великій мірі сам закладав основи системи єдиновладдя, в партії почалась гостра боротьба за лідерство, яка привела до остаточного витіснення політичної опозиції, утвердження в ній ідеологічної одноманітності. Спряло цьому і масовий приплив в партію нових сил, як правило недостатньо освічених і політично незрілих, використовуючих партію для здійснення кар'єри, а також масові чистки в партії, які спрямовувались проти будь-яких проявів опозиційності, незгоди з генеральною лінією партії.

Перевага в боротьбі за владу, лідерство в партії, була на боці Сталіна, чому в великій мірі сприяла його посада Генерального секретаря. Вміло використавши авторитет Бухаріна, якого Ленін характеризував як дуже цінного і визначного теоретика, улюбленця партії, проти Троцького як найбільш “здібну людину в теперішньому ЦК”, [100, с.328-329] Сталіну вдалось зміцнити свою владу на державному та партійному рівні. На думку російського історика М.Гефтера, Сталін став єдиним претендентом на лідерство, так як в той період найвірогідніший конкурент - Троцький, вже був “зайвою людиною”. [125, с.387] В 1927 році Бухарін та його прихильники проголосували за виключення з партії Троцького, Зінов'єва, Каменева та інших лідерів об'єднаної опозиції.

В кінці 20-х років розгортається ідейна боротьба і загострення протиріч між Сталіним і Бухаріним з проблем будівництва соціалізму. В 1928-29 рр. Бухарін, Риков, Томський виступили проти адміністративних методів керівництва Сталіна, його політики насилля та особливо проти тези про загострення класової боротьби в ході побудови соціалізму. Ця боротьба охопила майже всі сторони державного

будівництва. Це кардинально суперечило політиці Сталіна і він розпочав боротьбу з метою знищення Бухаріна як політичного противника та його прихильників, фіналом чого був квітневий пленум 1929 року. Дії Бухаріна і його прихильників на ньому були засуджені як несумісні з генеральною лінією партії. [25]

Цю перемогу можна вважати вирішальною в встановленні одноосібної влади Сталіна в партії та державі. На думку С.Коена, після поразки Бухаріна переставала існувати і альтернатива сталінізму, так як "...Бухарін, хоча і мав як політик багато недоліків, став виразником відповідних ідей і політичних заходів - принципів і практики НЕПу, – які були одночасно і бар'єром проти сталінізму, і альтернативою йому". [87, с.19]

Перемога над опозицією в партії дала можливість Сталіну встановити своє панування на державному рівні. Державно-партійний апарат 20-х років вимагав лідера, "вождя", без якого тоталітарна система залишалась би незавершеною. Таким вождем і став генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й.Сталін. Р.Такер відзначав, що "...найбільш суттєві риси сталінізму, включаючи круті повороти історії і багато його перегинів, неможливо зрозуміти без вивчення особистих якостей Сталіна як політичного діяча". [86, с.66] Саме Сталін, на думку багатьох дослідників був тією особою, яка найбільшою цінністю визнавала владу, в результаті чого і була створена могутня репресивна машина, якої не знало людство в механізмі державної влади. Саме репресії і терор стали одним із основних методів в управлінні створеним партійно-бюрократичним механізмом, терором Сталін підтримував необмежену владу над своїм апаратом, що є характерним для тоталітарних режимів, а в даному випадку доведені до абсурду. В кінці 20-х років Сталіним були закладені основні принципи діяльності державного апарату як бази для функціонування радянської політичної і державної системи, які були характерні в подальшому її існуванні. А.Авторханов зводить їхній зміст до наступного: - перший і основний принцип - керівництво комуністичної партії, керівної і спрямовуючої сили у всіх галузях, відповідно до

нього весь державний апарат, громадські організації підпорядковуються партійному керівництву, другий принцип - основи формування самого партійного апарату, ретельний кадровий підбір. Третій принцип - партійний працівник - не бюрократ виконавець, а реалізатор волі вождя. Четвертий принцип - ініціативність у заданих межах. Четвертий принцип - дисципліна, залізна дисципліна як показник відданості партійного працівника. Цей принцип зумовлює не тільки сумлінне виконання службових обов'язків, а і відмову від власного "я" в інтересах партії і вождя. Дисципліна - це і є самозречення. [4, с.237-238]

Таким чином, на рубежі 20-30-х років, відбулась остаточна консолідація влади навколо Сталіна, формування ним когорти вірних і дисциплінованих виконавців його волі з поступовим поширенням цього явища і на все суспільство, встановлення тотального контролю над всіма сферами життя країни. Становлення нової системи влади визначалось і характером економічної політики партії. Розвиток економіки на принципах непу вимагало не посилення диктатури, а навпаки - демократизації політичної сфери в країні. В кінці 20-х рр, сталінізму, що переміг у політичній сфері, потребувалась інша економічна основа, і створення такої адекватної економічної бази розпочалось проведенням масової колективізації і форсованої індустріалізації, створенням системи ГУЛагів. Синхронно з цим йшла "культурна революція" як наступ тоталітаризму на всі сфери суспільного життя, що означало кардинальні зміни соціокультурних, психологічних засад життя народу.

Закономірним результатом даних процесів став черговий етап еволюції тоталітаризму, коли відбувається становлення тоталітарного режиму, який після подолання загрози власної ліквідації, починає усунення і знищення не тільки своїх опонентів, але і вигаданих ворогів. Концепція Сталіна про загострення класової боротьби в ході будівництва основ соціалізму, на думку багатьох істориків і політологів, була висунута Сталінім не як наслідок такої ситуації, а як сигнал до її створення. Досягнення цієї мети вимагало придушення найменших паростків опозиції щодо сталінського крила і крім ідеологічних методів почалось

масштабне застосування і фізичних засобів, що на думку Сталіна, було необхідним елементом наступу в ході соціалістичного будівництва. Паралельно з цим розпочинається наступ на духовну сферу життя суспільства, з метою встановлення остаточного контролю над нею. В першій половині 30-х років були ліквідовані або самоліквідувались (з ініціативи партії) всі самостійні творчі та суспільно-політичні організації, і водночас створювались нові, підконтрольні режиму, які мали обслуговувати його ідеологічні потреби і завдання. Так, наприклад, на місці ряду незалежних літературно-мистецьких об'єднань, в 1934 році виникає централізована Спілка письменників СРСР, яка включала в себе аналогічні організації в союзних республіках, створена внаслідок постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. “Про перебудову літературно-художніх організацій”, [106, с.395] та інші творчі спілки - Спілка художників, композиторів і т. д. Через партійні організації в них здійснювався контроль і направлялась робота.

Аналогічна політика поширилась і на інші сфери, зокрема економічну. В 1930 році була заборонена приватна торгівля, в 1935 були практично зліквідовані кооперативні спілки і їхні залишки передані в державну торгівлю. Та наймасштабнішою за розмахом і наслідками була колективізація, в ході якої було знищено клас селян - виробників, індивідуальних власників. Держава прагнула мати справу з селянином-колгоспником, соціальна природа якого, як підкреслювалось в партійних документах, переставала бути “дрібно буржуазною”, і який через колгосп ставав повністю підконтрольний їй.

Складовою частиною цього процесу було обмеження прав людини і особливо права пересування. Запровадження паспортної системи закріплювало населення до певних контрольованих територій без права самовільно пересуватись, що давало змогу швидше знаходити і розправлятися з “ворогами народу”. Для них була створена ціла система таборів праці, які появились ще в 1918 році з ініціативи Леніна. В 20-ті роки формувалась система виправно-трудова таборів нового типу, відома після утворення в Головного управління таборів НКВС СРСР як ГУлаг. В 1935 році, який був лише початком

найжорстокішого періоду сталінізму, на примусових роботах перебувало понад 2 млн. людей, а на початку 1940 року система ГУЛагу налічувала 53 табори, 425 виправно-трудових колоній і 50 колоній для неповнолітніх. [41, с.182]

В'язні використовувались режимом як безплатна робоча сила. Загальновідомим є те, що найбільші будови сталінських п'ятирічок – Біломоробалтійський канал, залізниці Сибіру і Далекого Сходу, Дніпрогес, Магнітка, Сталінградський тракторний заводились працею саме репресованих. Саме в 30-х рр. Завершилась централізація карально-репресивної машини, відбулись значні зміни у практиці судочинства, особливо в кримінальному і виправно-трудовому. Закон було повністю підпорядковано потребам влади та режиму. [147] Масові репресії в суспільстві призвели до того, що в кінці 30-х рр. система таборів вже була недостатньо потужною, щоб прийняти всіх “ворогів народу”. Табори були постійно переповнені, а каторжна праця стала замаскованим засобом масового знищення. Точну кількість в'язнів ГУЛагу встановити важко, дані дослідників розходяться. На рубежі 20-х-40-х років в ньому перебувало: за оцінкою Н.Ясного - 3.5 млн., С.Віткрофта - 4-5млн., Р.Конквеста – 5,9-9,5 млн., С.Роузфілда – 10,6 млн., В.Кравченка – 20 млн. [10, с.42] Неможливо встановити і точну кількість жертв репресій взагалі, на думку Р.Медведева вона становила до 40 млн., С.Максудова - 38-54 млн., Курганова - 66,7 млн осіб. [200, с.309] З.Бжезінський на підставі даних про кількість репресій і жертв, вважає, що “..масові вбивства були невід'ємною частиною створення радянської системи. Ця система виникла, сформувалась інституційно, затверділа бюрократично і набрала власного статусу в ході цих вбивств”. [78, с.262] Репресії охопили всі верстви населення - починаючи з селян та інтелігенції і закінчуючи представниками вищих ешелонів влади, партійних, державних, військових кадрів. Характерним було поширення терору назовні, розправи над тими, хто виступав проти режиму будучи в еміграції - починаючи з викрадення і вбивства білих генералів Міллера і Кутепова, вбивства діячів українського визвольного руху С. Петлюри і Є. Коновальця, закінчуючи резонансним вбивством Л.Троцького, на

якого декілька років полювали агенти НКВС в різних країнах світу, і нарешті було вбито в 1940 році в Мексиці. [58, с.167-189]

Особливе значення в створенні умов, необхідних для розгортання і здійснення репресій відіграло утвердження правового нігілізму в суспільстві, що проявлялось нерідко у відмові позитивного сприйняття самого слова “закон”, що ніби-то несумісне із революційними перемінами в суспільстві, з другого боку до створення правового поля на основі “революційної законності”, “революційної правосвідомості”. [66, с.43]

Така система терору породжувала не тільки феномен страху і невпевненості в суспільстві, але і таке явище як роздвоєння особистості. В такій атмосфері люди вимушені вести спосіб життя, при якому діяти розумом у відповідності з офіційними постановами неможливо, але необхідно робити вигляд, що керуєшся ними, виконувати офіційні обов’язки, які підтримуються офіційною ідеологією, але принижують особистість.

Паралельно з цими процесами виникає таке характерне явище тоталітарних режимів як культ особи, возвеличування особи вождя, своєрідна світська релігія, яка стала важливим атрибутом сталінізму. Початок цьому явищу поклали святкування 50-ліття вождя в 1929 році, які проходили під лозунгом “Сталін - це Ленін сьогодні”, а в “Правді” було опубліковано ряд статей його соратників - Кагановича, Орджонікідзе, Ворошилова та інших під загальним заголовком “Вірний продовжувач справи Маркса і Леніна”. Особливе місце займала стаття Ворошилова про Сталіна як керівника і організатора всіх перемог в громадянській війні. Свого роду енциклопедією фальсифікацій про роль Сталіна в революції, громадянській війні, боротьбі з опозиціями став “Короткий курс історії ВКП(б), який побачив світ в 1938 році. На побутовому рівні це проявлялось в організації демонстрацій “всенародної любові” до вождя, насадження офіційною пропагандою образу генія, міфу непогрішимості, приписуванні вождю мислимих і немислимих заслуг, прижиттєвому масовому будівництві пам’ятників, переймування вулиць, міст на честь вождя а також його соратників і т.д. (так в

1938 році з ініціативи Ежова, був підготовлений проект постанови про перейменування Москви в Сталінодар). [67, 1990, №12, с.126-127] Незважаючи на критику і засудження цього явища як несумісного з “природою соціалізму” в післясталінський період, воно прослідковується в діяльності Хрущова, набуло фарсового вигляду за Брежнева, було характерним для ряду керівників союзних республік, країн “реального соціалізму” як в сталінський так і в постсталінський період.

Як зазначалось вище, характерним для тоталітаризму є існування керівної ідеології, яка по своєму змісту завжди революційна, обґрунтовує необхідність формування “нового суспільства і людини на основі “світлої мети”. Як правило вона заперечує минуле заради “великого і світлого майбутнього”, пропагує необхідність тотальної перебудови всіх соціальних структур, знищення попередніх цінностей і заміна їх новими, які подаються і пропагуються як найбільш важливі, випестовані розвитком цивілізації і науково обґрунтовані. Відомий філософ часів перебудови О.Ципко писав, що “...аналізуючи минуле...(-сталінізм-В.Т.) необхідно починати з слова, з проекту, з наших теоретичних основ...Соціалізм якраз і є тим унікальним в історії суспільством, яке будується свідомо, на основі теоретичного плану”. [191, 1988, №11, с.48] Цю роль в сталінській тоталітарній системі як і рівно ж в радянській виконував марксизм-ленінізм, на власний розсуд трактований Сталіним “як найбільш передовій, науковій, гуманістичній ідеології робітничого класу, що відповідає інтересам усіх прогресивних верств суспільства”. Сталінський марксизм-ленінізм являв собою доктрину, скомбіновану з окремих положень основоположників марксизму, тих які були вигідні політиці Сталіна і як самостійна доктрина був систематизований у збірнику “Питання ленінізму”, який видавався 11 разів, [104, с.51] а також в “Короткому курсі історії ВКП(б). Практично це і була ідеологія сталінізму, хоч, як відомо, Сталін цією назвою ніколи не користувався і не дозволяв її офіційно використовувати, хоч і пануюча система з 30-х рр. приєднувала його ім'я до імен його ідейних попередників, віддаючи перевагу формулі “вчення Маркса-Леніна-

Енгельса-Сталіна”. Американський політолог Д.Каутський зазначає, що “Короткий курс історії ВКП(б) була не лише “...історична книга, повна фальші, але і могутній суспільний інститут - один з найважливіших інструментів, з допомогою яких партія мала здійснювати владу над людськими умами і знищувати критичне мислення, а також пам'ять суспільства про своє минуле”. [216, с.865] Власне сталінським внеском у комуністичну ідеологію було висунення теорії про побудову соціалізму в окремовзятій країні та положення про “вороже оточення”, в полі якого мали здійснюватись революційні соціалістичні перетворення; теза про загострення класової боротьби в міру просування країни на шляху до соціалізму та можливий опір національно-патріотичних сил в республіках; про державу як головний інструмент побудови нового суспільства та правлячу партію, перетворену в воєнізовану організацію. Весь ідеологічний арсенал сталінізму являв собою комбінацію з уривків марксистсько-ленінських положень та їх трактувань, історичних міфів і фальсифікацій, навішування грубих політичних ярликів. Як відзначає А.Валіцький, “...тлумачення Сталіним марксизму підводило “наукову базу і ідеологічну під тоталітарний режим – “наукову”, оскільки він обґрунтовував його безпомилковим розумінням законів природи й історії, ідеологічну - оскільки примушував його служити найпрогресивнішим прагненням людства. Теж саме можна сказати й про реконструкцію та розвиток Сталіним ленінської теорії диктатури пролетаріату”. [26, с.395] Все це створювало універсальну легітимну базу сталінського тоталітаризму, дозволяло маніпулювати свідомістю мас, духовно освячуючи і підпираючи режим. Важливим, особливим в ідеології сталінізму було трактування національного питання, підпорядкування його класовим інтересам з одного боку, русифікації, великодержавному російському шовінізму з іншого, про що власне піде мова в наступному розділі даної роботи.

Ідеологізація всіх сторін життя суспільства яскраво проявилась в організації численних парадів, мітингів, демонстрацій (що пізніше було запозичено Муссоліні та Гітлером), які робились для того щоб відобразити “щасливе життя

народу” і його відданість та підтримку режиму, проведенні “вільних демократичних виборів”, які гарантувала сталінська конституція 1936 року, прийнята в ході масових репресій. Це свідчить про тотальну політизацію суспільства, мобілізацію якомога більшої частини для участі в політичному житті, підтримки режиму, що є характерною рисою тоталітарних систем. Звичайно, що для пропагування та впровадження цієї ідеології потрібен був її носій, організація. Такою організацією і була комуністична партія, особливість функціонування якої в СРСР, як вище зазначалось, складала характерну рису сталінського різновиду тоталітаризму. Як зазначає Р.Шпорлюк, “...комуністична партія ідентифікувала себе з робітничим класом, а держава, створена цією партією, поглинула суспільство”. [204, с.408] Комуністична партія, як партія “нового типу” утверджувалась, відтісняючи державний апарат, що впливало з твердження Сталіна про диктатуру пролетаріату, як структуру, в якій партія являє собою провідну силу, в якій всі інші організації – Ради (які згідно Конституції СРСР були основою політичної системи держави і служили її назвою), профспілки, комсомол тощо - є зв’язковими між партією і масами. [166, с.34-38] Комуністична партія перетворилась не просто в єдину правлячу державну партію, вона сама стала державою, партією-державою. Особливістю такого становища було те, як зазначає Б. Ярош, що “...офіційні державні законодавчі структури перетворились лише у виконавчо-адміністративний апарат для проведення в життя партійних рішень, при цьому відносини між партапаратом і держапаратом були відносини не координації, а субординації”. [209, с.41-42] Окрім цього на партію було покладено ще одну функцію, яку вона справно виконувала на протязі всієї історії СРСР і яка не є характерною для діяльності партій в демократичних державах - бути інтегратором в багатонаціональній державі, запобігати і боротись проти сепаратизму. Як відзначав вже в період перебудови один з секретарів ЦК КПРС Є.Лигачов, що “...багатопартійна система означала би розпад радянської федерації. І це зрозуміло, тому, що КПРС - та єдина реальна політична сила, яка об’єднує всі народи країни в єдиний союз республік. Іншого не дано”. (Правда,

1989 р., 19.07) Перебудовний процес показав , що варто було втратити КПРС монопольність свого існування, як посилились дезінтеграційні процеси, що і привели до розпаду СРСР.

Таким чином, на кінець 30-х років в СРСР вдалось встановити режим, який, враховуючи попередні підходи до визначення тоталітаризму, можна визначити як класичний тоталітаризм.

Виникнення та становлення тоталітаризму в СРСР стало можливим в силу цілого ряду причин і факторів, які складають проблему його витоків, генези. В сучасній історико-політологічній науці можна визначити дві основних концепції виникнення та генези радянського тоталітаризму і сталінізму як його класичного прояву. Згідно першої концепції, як вже зазначалось, корені сталінізму ряд радянських вчених в часи перебудови бачили в політиці “військового комунізму” до якої фактично повернувся Сталін в кінці 20-х років, перекрученні та деформації ленінського плану побудови соціалізму і т.д. Д.Волкогонов вважає, що витoki сталінізму лежать у догматизації більшовиками марксизму, радикалізмі у світогляді російських революціонерів, безальтернативності розвитку післяреволюційного процесу внаслідок усунення ідейно близьких меншовиків та есерів від участі в радянському уряді. [31, с.12-13] Українські вчені Г.Касьянов та В. Даниленко відзначають, що поряд з цими факторами, сталінізм є багато в чому відголоском попереднього політичного розвитку Російської держави, зокрема низьким політичним і культурним рівнем значної частини населення Росії; існуванням традиційно сильної бюрократії; повалення самодержавства не означало ліквідації традицій, про це зокрема свідчить така риса сталінізму як культ особи, яка замінила традиційний в російських масах культ “помазаника божого”, започаткувала явище “вождизму”. [77, с.8-9] В цілому можна погодитись з даною концепцією, але можливість глибшого аналізу генези, витоків сталінізму, на наш погляд дає зміст другої концепції, яка домінувала в зарубіжних дослідженнях, а в радянській науці в перебудовний період її підтримували зокрема О.Ципко, Ю.Афанасьєв [71, с.4-10] і яка поступово завойовувала місце у

вивченні даної проблеми. Її зміст полягає в тому, що сталінізм, тоталітаризм - не тільки логічне і закономірне продовження жовтневого перевороту, його витoki необхідно шукати також і в історії Росії як євразійської держави, специфіці національно-політичного, духовного, соціально-економічного розвитку, традиціях російської національної ідеї. Так, на думку французької дослідниці Д'Анкоз, сталінізм був продуктом політичної культури європейської окраїни, яка маневрувала між наслідуванням європейської моделі і прихильністю до особливостей Росії. Марксистська утопія підштовхувала до наслідування західних моделей, звідси і сталінська індустріалізація, прагнення наздогнати Європу. Від слов'янофільства Сталіним була успадкована традиційна недовіра до Заходу, зовнішнього світу, створення бар'єрів навколо країни, ізоляція її від Заходу. Оточена фортеця, а пізніше і укріплений табір, побудований Сталіним, переконливо демонструє джерела сталінізму, головним з яких є ленінізм. [125, с.378] Ряд вчених вважають, що становленню більшовизму і відтак і сталінізму сприяли спорідненість традицій російської національної державницької ідеї, заснованої на російському месіанізмі та слов'янофільстві, з месіанською ідеєю марксизму. [79] Д. Себайн вважає, що "...спонукальним чинником, до якого звертався Сталін, був російський патріотизм, тому, що різниця між побудовою соціалістичної батьківщини і побудовою російської була лише в словесній оболонці". [154, с.749]

Таким чином, можна вважати, що встановлення сталінізму стало можливим в силу ряду факторів, зокрема особливістю національно-культурних традицій, відсутністю демократичних традицій, економічною відсталістю, звідки було прагнення побудови могутньої соціалістичної держави навіть ціною людських жертв. Цьому сприяла сама структура суспільства, його політична система особливості функціонування комуністичної партії, які створили умови для появи Сталіна на верхівці влади і встановлення ним тотального контролю над суспільством.

Сформована система в майже незмінному вигляді проіснувала до смерті в

1953 році її засновника і вождя. В даній дисертаційній роботі немає сенсу детального аналізу функціонування сталінізму в передвоєнні і воєнні роки, це тема спеціальних досліджень, про характерні риси ідеології і практики сталінізму в 1939-1945 рр. коротко зазначалось вище, скоріше є потреба зазначити про наслідки цього періоду в подальшому функціонуванні системи. Післявоєнний період став окремим етапом сталінізму через нову хвилю репресій з метою консервації режиму, що, на нашу думку, було пов'язане із змінами, які відбулись в суспільно-політичній свідомості людей в роки війни. Консолідація народу в ході війни, велика ціна не тільки за перемогу, але і за політичні та стратегічні прорахунки вождя, давали надії на переміни у внутрішньому житті. Порушення зовнішньої ізоляції в ході військових операцій в Центральній-Східній Європі для маси рядових громадян відкрили реальну картину соціально-економічного життя європейських народів, яка не відповідала офіційній пропаганді про “злиденне” становище “трудящих мас” при капіталізмі. Ці тенденції були несумісні з природою тоталітаризму і самого Сталіна, якого, як стверджує Д.Волкогонов, “...перемога переконала в незмінності створених державних і суспільних інститутів, глибокої життєвості системи, вірності внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу... Сталін використав плоди перемоги для внутрішнього користування і свідомо консервував ”систему”. [32, Кн.2, ч.2, с.20-21] Репресії по відношенню до радянських військовополонених і репатріантів, “Ленінградська справа”, новий етап боротьби з “буржуазним націоналізмом” до якого вперше поряд з українським, грузинським, литовським та іншими, приєднався єврейський (“справа лікарів”), політика “залізної завіси” – підтверджують незмінність системи та її основних рис, а насадження сталінської тоталітарної моделі в країнах Європи та Азії свідчили про наповнення її новими рисами.

Пророблений аналіз з врахуванням існуючих напрацювань, дає можливість визначити риси та ознаки сталінізму як тоталітарної суспільно-політичної системи, сформованої в кінці 20-х –1953-х рр. в СРСР. Її характерними ознаками,

на наш погляд були:

- в економічній сфері - остаточна ліквідація приватної власності, проведення форсованої індустріалізації і насильницької колективізації в сільському господарстві; централізоване планування; усунення народу від керівництва і управління виробництвом; використання позаекономічних методів (праця ув'язнених) організації виробництва;
- в соціальній сфері - низький рівень життя основної маси населення, зокрема селянства і водночас існування привілейованих груп (партійно-державної номенклатури), які володіли значними статусними і матеріальними благами.
- в політичній сфері - необмежена влада однієї партії; ліквідація демократії в системі державної влади при збереженні і декларуванні формальних атрибутів народовладдя; політизація: всього суспільного життя; створення системи тотального державного контролю і терору, систематична фабрикація фальсифікованих судових політичних процесів в цілях ліквідації реальних і вигаданих противників режиму і вождя; сакралізація верховної влади і її носіїв, виникнення культу особи вождя; відсутність реальних механізмів, які могли б забезпечити можливість демократичного вибору і перевибору керівних органів державної влади і підпорядкування політичної теорії і стратегії потрібним тактичним задачам, які визначались новим співвідношенням сил у внутрішньому і зовнішньому житті, а також по-милками незмінного керівництва, що часто приводило до зміни політичних установок, для яких потім підшукувались псевдотеоретичні обґрунтування;
- в партійній сфері - безконтрольна влада апарату, ієрархія партійних секретарів над правлячою партією; заборона фракційної діяльності, призначення секретарів партійних організацій вищестоящими органами; формалізація процедур проведення зборів, пленумів, з'їздів на всіх

рівнях партійної ієрархії;

- в сфері етнонаціональних відносин - відродження великодержавного шовінізму і російського націоналізму; русифікація неросійських народів; утвердження унітарної форми державного устрою, обмеження до мінімуму права національних республік і національних меншин; постійна фабрикація політичних судових процесів проти проявів “націоналізму” за винятком російської; злочинна практика депортації окремих народів, об’явлення їх “ворогами народу”; організація голодомору українського народу;
- в міжнародній сфері - політика ізоляції та “залізної завіси” країни на основі військового та ідеологічного протистояння і розкол світового соціалістичного руху, насадження сталінської моделі тоталітарного соціалізму в країнах Європи та Азії;
- в духовній сфері - ліквідація культурного плюралізму і свободи наукової і художньої творчості, підпорядкування її правлячій партії та ідеології, встановлення жорсткої цензури; утвердження культу особи як своєї рідної світської релігії;
- в ідеологічній сфері - монопольне існування та довільне трактування марксизму-ленінізму; висунення теорії про побудову соціалізму в одній країні, загострення класової боротьби в період побудови соціалізму. Ідеологічний арсенал сталінізму являв собою комбінацію з уривків марксистсько-ленінських положень та їх трактувань, історичних міфів і фальсифікацій, навішування грубих політичних ярликів, допомогою яких відкидалось все нове та прогресивне в суспільній думці, мистецтві, гуманітарних і природничих наук (засудження генетики, теорії відносності як “буржуазних”).

Найбільш характерними рисами сталінізму як різновиду тоталітаризму в порівнянні з іншими тоталітарними системами, на наш погляд, були опора на

репресивно-каральну систему в механізмі державної влади, масові репресії, необмежена влада однієї партії і апарату, перетворення їх на органи державного управління, повне одержавлення економіки, маніпулювання етнополітичними процесами в поліетнічній державі.

Підсумовуючи вищенаведені твердження, ми вважаємо, що становлення тоталітарного режиму в СРСР розпочалось після жовтневого перевороту 1917 року, його основи були закладені В. Леніним, а остаточне утвердження відбулось в 30-х роках у вигляді сталінізму, набувши класичних ознак і рис тоталітаризму. Ідеологічною основою сталінського різновиду тоталітаризму стала марксистська доктрина, яка впроваджувалась насильницькими методами, засобами силового тиску, масовими репресіями і терором, що стало невід'ємним атрибутом державної політики. В результаті боротьби Сталіна за владу і утвердження в подальшому його моделі політичного режиму були знищені мільйони громадян, ще мільйони знаходились в спеціальних таборах ГУЛагу. Створена тоталітарна система за масштабами впливу і поширення, глибиною контролю, кількістю жертв не мала аналогів як в минулому так і в сучасному світі, перевищивши всі інші деспотичні структури минулого, що і складає в сукупність і зміст поняття "сталінізм". Становлення радянського тоталітарного ладу проходило через ряд етапів: революція; консолідація влади навколо одного вождя, лідера і водночас формування вірної йому групи прибічників і послідовників з поступовим поширенням контролю над всіма сферами суспільства; ліквідація не тільки очевидних опонентів, але і вигаданих ворогів режиму, масові репресії проти всіх верств суспільства. Останній етап ми визначаємо як період класичного тоталітаризму в його радянському прояві - сталінізмі. В свою чергу для сталінізму характерно ряд етапів його еволюції: - кінець 20-х -1934 рр. - остаточна централізація і зосередження влади в руках Сталіна; 1935 -1939 - період масових репресій і терору, остаточне утвердження тоталітаризму; 1939-1945 рр. - посилення імперських та шовіністичних амбіцій в практику сталінізму; 1946-1953

рр. – період апогею та консервації режиму, насадження радянської моделі тоталітаризму в ряді країн Європи та Азії; 1953 -1956 рр. - смерть Сталіна, початок децентралізації одноособової влади, припинення масових репресій, та початок процесу реабілітації їх жертв. Становлення радянського тоталітарного ладу стало логічним завершенням жовтневого перевороту 1917 року, водночас набувши своєї специфіки в період сталінізму

РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СТАЛІНІЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Проблеми періодизації впровадження сталінізму в Україні.

В Україні класичний прояв тоталітарного режиму знайшов своє відображення в сталінізмі. На перший погляд правильним буде стверджувати про існування такого ж тоталітарного режиму як і на всій території СРСР. Зокрема, незважаючи, на декларовану конституційну суверенність України її державні інституції – Верховна Рада, уряд, громадсько-політичні організації, були лише виконавцями волі центру. Це є однією з характерних рис тоталітаризму, який в умовах створеної ним же централізації, уніфікації і унітаризму набирав загальних для всієї країни рис. Власне, на це звертається увага в одному з ґрунтовних досліджень сталінізму в Україні – колективній монографії “Сталінізм в Україні: 20-30-ті роки” (Київ, 1991.) Автори підкреслюють, що вони не ”...мали довести нібито в нашій республіці це потворне суспільно-політичне явище мало якісь особливі, притаманні лише вказаному регіонові якості. Ціль була... показати, якої специфіки набув сталінізм в умовах України... Аналіз генезису сталінізму на Україні в його принципових моментах і висновках можна віднести до будь-якого регіону країни (чи до неї в цілому)”. [с.382] На наш погляд, акцентування лише регіональних відмінностей дещо обмежує феномен сталінізму, так як не враховуються етно-політичні аспекти генези цього явища, їх вплив на загальний процес еволюції тоталітаризму і зокрема сталінізму як його класичного різновиду. Зазначимо, що такий підхід до феномену сталінізму був характерним для багатьох праць з досліджуваного періоду проведеного російськими вченими. Сталінський терор, зокрема проти національно-патріотичних сил неросійських республік, України, розглядався науковцями як побічний наслідок в контексті процесу становлення тоталітарної системи сталінізму в СРСР, як ревізії і перекручення ленінської національної політики і т.д. Виходячи з суто логічного підходу з цим можна погодитись – в умовах демократії терор, беззаконня неможливі,

опинившись після смерті Леніна на верхніх щаблях державної і партійної влади, Сталін одержав можливості реалізації власних поглядів на процес національного будівництва СРСР, широко використовуючи терор та репресії. Але архівні джерела та публікації, [19; 222] які стали доступними вже в період незалежності засвідчують, що для тоталітарного режиму в Україні була характерна особлива жорстокість, яка супроводжувалась геноцидом українського народу, водночас з процесом становлення сталінізму відбувалось знищення того обмеженого суверенітету, яким володіла Україна після національно-визвольних змагань 1917-1920-х рр. В 1939 році Л.Троцький писав, що "...ніде чистки та репресії не мали такого масового і жорстокого характеру як на Україні.... Немає недостатку в доказах того, що одним із важливіших джерел цього є подавлення української самостійності..., національних тенденцій які проявились в 1917-19 рр.". [122, с.265] Пояснення цьому можна знайти, розглядаючи процес становлення і функціонування СРСР не тільки як різновиду тоталітарної держави, а паралельно з ним, як тоталітарної імперії, яка прийшла на зміну імперії Російській, де як відомо, найважливішою її частиною була Україна. До специфічних рис багатьох імперій належать:

- 1) наявність в їх складі колоній чи напівколоній їх фактична безправність і повна ізоляваність від навколишнього світу;
- 2) панування єдиної державної ідеології;
- 3) існування величезної військової, політичної, економічної та адміністративної бюрократії як у центрі, так і на периферії;
- 4) культ насилля (недарма А.Тойнбі зазначав, що "жахливий демон насилля закладено в підвалини імперій");
- 5) готовність центру допускати до імперської еліти представників периферійних еліт за умови їх асиміляції і безоглядної відданості центрові;
- 6) агресивність, войовничість та експансіонізм;
- 7) намагання створити державу не локального, а континентального і навіть світового масштабу;
- 8) спроби сконцентрувати в центрі всі багатства, культурні цінності, видатних майстрів науки і культури, спортсменів та ін;
- 9) обмеження приватної власності і будь-якої підприємницької ініціативи (за виключенням представників імперської еліти);
- 10) страх перед

будь-якими інноваціями та реформами; 11) антинародна етнонаціональна політика, головним і чи не єдиним принципом якої був принцип: “divide et impera” – “поділяй і володарюй” – та насильницькі методи вирішення етнонаціональних проблем: насильницька асиміляція, депортація цілих народів, етноцид та ін.; 12) самоізоляція, яка, за слушним зауваженням А.Тойнбі, перетворювала імперію на “замкнений універсум”. [110, с.514]

Зазначимо, що ці риси в тій чи іншій мірі були притаманні СРСР на протязі всього його існування, але були найбільш виражені саме в епоху сталінізму. М. Картунов вважає, що це була незвичайна...” як і все в СРСР, ...імперія, багато в чому схожа, а ще більше не схожа з ін. “класичними імперіями”, але досить жорстока і агресивна, особливо в сталінські часи. Недарма в цивілізованому світі вона отримала назву “імперія зла”. Особливість колишньої радянської імперії полягала в тому, що по-перше, то була водночас і “внутрішня” і “зовнішня” імперія. Такого висновку, наприклад, дійшли учасники міжнародної конференції з проблем порівняльного аналізу Австро-Угорської імперії та СРСР, яка відбулась 1992 р. у Нью-Йорку. Вони, зокрема, відзначали, що “внутрішня імперія” дісталась йому від царської Росії, хоча й не без деяких втрат (Польща, Фінляндія, Естонія. Латвія та Литва), а “зовнішня імперія” була створена після другої світової війни. По-друге, то була суперцентралізована імперія, в основі якої лежали пірамідальна модель влади та модель “центр-периферія”. По-третє, то була імперія з авторитарно-тоталітарною політичною системою, про що свідчило існування єдиної партії, єдиної державної ідеології, порушення прав людини і націй. По-четверте, радянська імперія ніколи не приховувала своїх претензій на світове панування і робила все, що було в її силах для його встановлення”. [110, с.517] Такий підхід до СРСР, зокрема до процесу становлення його як нового типу імперії (відомий радянолог А. Авторханов визначає її як “ідеократичну”) [1, с.3] дає, на нашу думку, можливість зрозуміти причину особливої жорстокості сталінізму в Україні. Представники нової політичної партійної еліти, як і їхні попередники в царській Росії, вбачали в Україні, її національно-визвольних

устремліннях, що проявились як в 1917-1920-ті рр., а пізніше в самостійницьких тенденціях українських націонал-комуністів, небезпеку своєму політичному пануванню. Це не входило в плани реалізації комуністичного вчення, “добре обгрунтованої світлої мети”. Український філософ М.Молчанов, аналізуючи національні витoki тоталітаризму в СРСР, підкреслює, що “політики молоді радянської держави, що дістали в спадщину космополітичні переконання колишніх російських революціонерів, робили наголос на будівництві могутньої унітарної держави. Національна культура і державність при цьому нехтувались як щось зайве та непотрібне”. [120, с.36] Доповним, що це характеризує не тільки спадщину російських революціонерів, але і практику попередньої державної формації щодо неросійських народів, і зокрема до України. На думку А.Авторханова, органічною частиною становлення радянського тоталітаризму був імперський чинник, закладений в програму більшовицької партії щодо національної політики в майбутній соціалістичній Росії. [1, с.8] Як відомо, теоретично це було викладено в роботі Сталіна “Марксизм і національне питання”, написаній в кінці 1912 року у Відні за дорученням Леніна. [75, с.334] В цій роботі Сталін, полемізуючи із “сепаратистами з Бунду”, приходять до висновку, що єдино вірне розв’язання національного питання в майбутній соціалістичній Росії – це “...обласна автономія, автономія таких визначних одиниць як Польща, Литва, Україна, Кавказ. Обласна автономія, як необхідний пункт в розв’язанні національного питання”. [167, с.357] “Стаття дуже хороша”, – писав в листі до Каменєва Ленін, [ПЗТ, т.48, с.169] тим самим високо оцінивши її. Отже, соціалістична Росія буде “єдиною і неділимою” державою, а неросійські частини імперії, такі як Польща, Фінляндія, Україна отримають статус “обласних автономій”, що виключало перетворення Росії в федерацію суверенних і рівноправних націй. Після написання цієї програмної для більшовицької партії роботи з національних проблем, Сталін став теоретиком і практиком партії з національного питання, про що свідчить його призначення народним комісаром з справ національностей після приходу більшовиків до

влади. Наведене вище дає змогу вважати, що імперський чинник був постійним супутником радянського соціалізму, з самого початку більшовицького руху в Росії чинив потужний тиск на його прихильників, спрямовуючи їх на шлях централізму, що і виявилось в подальшій практиці державно-національного будівництва в СРСР. Цікавим є і те, що сам Сталін ніколи публічно не признавав себе грузином, а рахував себе росіянином. [1, с.10]

Події першої світової війни, Лютнева революція в Росії були каталізаторами піднесення національно-визвольних рухів в Росії, що змусило Леніна і партію теоретично змінити своє ставлення до національних проблем, визнавши право на самовизначення народів Росії. Це стало одним із головних гасел в боротьбі більшовиків проти Тимчасового уряду, який негативно реагував на ріст дезінтеграційних процесів в Росії, що яскраво видно в його політиці конфронтації щодо діяльності Центральної Ради на Україні.

Прийшовши до влади в результаті жовтневого перевороту, більшовицький уряд на II з'їзді Рад проголосив “Декларацію прав народів Росії”, в якій закріплювалось “...право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення самостійної держави”. [52, с.39-41] Ця “Декларація” могла бути вирішальною для політики Тимчасового уряду, але для більшовиків вона була продиктована наслідками національно-визвольного руху, які проявилися в цілому ряді конституційно-державних актів, які проголошували незалежність таких частин Російської імперії як Польщі, Фінляндії, балтійських країн. Проголошена “Декларація” стала законодавчо-правовим документом, що надавав можливість державотворення неросійськими народами, але вдалося це зробити лише Фінляндії, Польщі, прибалтійським країнам, за якими стояли Антанта і Німеччина. Щодо інших народів, зокрема України, в більшовицькому уряді були інші плани, а саме, шляхом встановлення в них радянської влади, залишити їх в складі єдиної держави, що свідчить про нову стратегію і тактику більшовиків у вирішенні національного питання. Поряд з “Декларацією...” Радянський уряд неофіційно, але інтенсивно і планомірно почав готувати збройну

боротьбу проти фактичної незалежності, проголошеної народами Росії. Це можна побачити на прикладі України, Закавказзя, Туркестану. Першою жертвою цієї нової національної політики стала Україна. Україна стала першим великим прикладом примусового встановлення радянської влади в східноєвропейській країні, незалежність якої була визнана Леніним в 1918 році. “Події, пов’язані з її завоюванням і запровадженням в ній маріонеткових режимів, знаходять чіткі аналогії з тим, що 20 років пізніше сталося з прибалтійськими державами, а через п’ять років з Польщею і Угорщиною”, - зазначає відомий на Заході дослідник радянського тоталітаризму Р.Конквест. [83, с.40] Результатом реалізації більшовицької національної політики була майже чотирьохрічна боротьба УНР проти радянської Росії, яка завершилась в силу внутрішніх і зовнішніх чинників поразкою УНР і виникненням псевдодержавного утворення – Української Соціалістичної Радянської Республіки – УСРР. УСРР виникла як формально незалежна держава, але на основі воєнно-політичного союзу у федеративному зв’язку з Радянською Росією. Нечітка фіксація прав і обов’язків державних органів, невизначеність меж компетенції загальнодержавних і республіканських органів, відсутність їх юридичного оформлення, робили українську державність лише проголошеною. Становище характеризувалось управлінням з єдиного центру – Москви, головним інструментом якого була РКП(б) і її відділ в Україні – КП(б)У, як складова частина російської партії, і головним завданням якої було об’єднання України з Росією.

Завершення війни і встановлення радянського режиму в Україні дало привід Сталіну, як наркому національностей, поставати питання про ліквідацію декларативної самостійності УСРР та інших радянських республік, в чому його підтримувало керівне ядро РКП(б). Вони вважали за необхідне “автономізувати” їх, зрівняти за статусом з автономними республіками, що існували в РСФРР, свідченням чого є запропоновані Сталіним і ухвалені ЦК РКП(б) тези “Проект резолюції про відносини РСФРР з незалежними республіками”. [67, 1989, №9, с.192-193]

22 вересня 1922 року, в період підготовки до проголошення СРСР, Сталін писав Ленінові: “...За чотири роки громадянської війни, коли ми з огляду на інтервенцію мусили демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, мимо своєї волі, справжніх і послідовних соціал-незалежників, що вимагають справжньої незалежності в усіх розуміннях і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірство з боку Москви... Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто визначаючи слова про незалежність за чисту монету й так само вперто вимагаючи від нас проводити в життя букву конституції незалежних республік”. [67, с.199]

Тези викликали негативну реакцію керівництва як національних республік, так і самого Леніна, який висунув ідею створення федерації рівноправних республік, тобто ідею створення СРСР як федеративної держави. Але в країні існувала диктатура, це не сумісно з побудовою держави у вигляді федерації, бо останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб'єктами. Диктатура ж вимагає ієрархічно побудовано системи влади з максимальною централізацією владних повноважень. На рівні адміністративно-політичного устрою диктатурі відповідає унітарна держава. Таким чином, Росія залишалась як і до революції унітарною державою, що послужило причиною подальших конфліктів між центром і союзними республіками, зокрема з Україною. Як зазначав Іван Лисяк-Рудницький, “...розвиток радянської України неминуче мусів зіткнутись з московським централізмом”, який прийняв, за словами Троцького, “...потворний образ і привів до прямого придушення самостійного національного розвитку народів СРСР”. [105, с.75] Кінцевим результатом етнонаціональної політики більшовизму і сталінізму було утворення СРСР як новітньої тоталітарної імперії, характерними рисами функціонування якої, на нашу думку стали:

По-перше: перемога великодержавних принципів під маскою інтернаціоналізму;

По-друге: консервація багатьох віджилих форм організації: політичної

(колонізаторська міграційна політика, денаціоналізація як наслідок цілеспрямованих заходів, унітаристських устремлінь створеної тоталітарної системи), економічної (плановий монорозвиток всіх без винятків національно-державних або суто економічних регіонів і звідси негативні економічні наслідки, які особливо відчутні в пострадянських державах в теперішній час), духовного розвитку народів (уніфікація освіти, мовна асиміляція, вихолощування історичної пам'яті народів, традицій, національної самосвідомості);

По-третє: формування потенційних вогнищ міжнаціональних конфліктів, як підсумку непродуманих національно-територіальних розмежувань, які періодично виникали, особливо в так звану “перебудову”, а також вже після розпаду СРСР. Яскравим прикладом чого може бути конфлікт між Азербайджаном та Вірменією із-за Нагірного Карабаху, коли його територію, населену в основному вірменами, було включено в 1924 році в склад Азербайджану, конфлікти Грузії з Абхазією вже після розпаду СРСР;

По-четверте: репресії і депортації цілих народів;

По-п'яте: перемога національного нігілізму під прапором боротьби з “націонал-ухильництвом” і “буржуазним націоналізмом”;

По-шосте: брехня і фальсифікація справжніх міжнаціональних відносин.

Таким чином, виходячи з вище наведених тверджень, ми вважаємо, що аналіз процесу становлення сталінського тоталітаризму в Україні повинен опиратись як на притаманні тоталітаризму уніфікаційні та унітаристські тенденції, так і, насамперед, на етнополітичну специфіку України як складової тоталітарної імперії, акцентуванні не регіональних, а національних особливостей. Такий підхід включає певні труднощі, пов'язані з спробою характеристики лише українського радянського суспільства, враховуючи те, що Україна була невід'ємною частиною СРСР як тоталітарної імперії, в повній залежності від Москви і тому логічним буде, на нашу думку, використання порівняльного аналізу в дослідженні процесів генезису, еволюції та функціонування сталінізму в Україні із загальносоюзними тенденціями розвитку цього феномену.

Однією з важливих проблем такого аналізу є співвідношення загальносоюзного процесу становлення тоталітаризму, зокрема сталінізму до аналогічного процесу в Україні, виявлення спільного та відмінного і тих чинників на яких він ґрунтується. В першу чергу необхідно визначити періоди еволюції сталінізму в хронологічній послідовності.

Якщо загальні проблеми періодизації тоталітаризму і сталінізму в СРСР (що вже розглядалось в попередньому розділі дисертаційної роботи) розроблені в працях російських та зарубіжних вчених, зокрема Д.Волкогоновим, І.Павловою, С.Коеном, то, на наше переконання, це не завжди відповідає українським реаліям, а через призму загальносоюзних процесів лише в загальних моментах, чого недостатньо для спроби аналізу особливостей сталінізму в Україні, виявлення специфіки підґрунтя його функціонування. Для прикладу, звернемо увагу на такий факт – авторитетний російський дослідник сталінізму Волкогонов початком відліку процесу масового терору і репресій (що є однією із найхарактерніших рис сталінізму, особливо в Україні), вважає кінець 1934 року. Ним стало вбивство Кірова, зміни в кримінально-процесуальному кодексі, згідно з якими прискорювався процес ведення слідства в справах підозрюваних в підготовці чи проведенні терористичних актів і негайне виконання вироків, чисельне збільшення каральних органів НКВС. [32, Кн.2, с.90-97] В цей же час в Україні ще в 1930 році тільки по справі СВУ (Спілка визволення України) було засуджено у відкритому судовому процесі 45 осіб, відразу заарештовано 400, а всього постраждало понад 30 тисяч, [28, с.28] не говорячи вже про організацію голодомору 1932-33 рр., репресій пов'язаних з “націонал-ухильництвом”. Як слушно зауважив російський письменник Л.Копелев, що “...на Україні тридцять сьомий рік розпочався в тридцять третьому”, [171, с.363] а “...кампанія 37-38 років завершила в Україні те, що не було довершено в попередні роки” – доповнює, український історик Ю. Шаповал. [181, с.33]

Такі непоодинокі і суттєві відмінності обумовлюють необхідність окремої періодизації процесу становлення, еволюції та функціонування сталінізму в

Україні, яка на нашу думку недостатньо окреслена в працях історичного і політологічного характеру з досліджуваного періоду. Розглянемо вже існуючі підходи до даної проблеми. Д.Табачник вважає, що становлення тоталітарно-репресивного режиму в Україні розпочалось в 20-ті роки – від періоду воєнного комунізму, а певним послабленням в часи НЕПу, згортанням останнього і становленням командно-адміністративної системи, зведенням національної державності України до атрибутивних ознак під прикриттям сталінської “автономізації”, зупиненням та наступом на національно-культурне відродження; від періоду “підхльостування” індустріалізації та “всеосяжної колективізації”, утвердження командної економіки, ліквідації “ідеологічної різноголосиці” та канонізації духовно-творчого процесу. Своєрідним пунктом відліку початку масових репресій стали перші великі процеси, спрямовані проти національно-орієнтованої інтелігенції (“справа ЦК УПРС” та “справа СВУ”) та представників вищого державного керівництва (“справа Ю.М.Коцюбинського”, “справа боротьбистів”). [175, с.20-21]

О.Долженков, розглядаючи утвердження радянської моделі тоталітарної політичної системи в Україні, приходять до висновку, що утворення в складі СРСР Радянської України стало наслідком військового втручання більшовицької Росії та концепції експорту революції. На його думку, в 1919-25 рр. відбувся процес уніфікації політичного життя України, на кінець 20-х рр. політична система України набула рис, які дозволяють характеризувати її як тоталітарну. [56] А.Дешиця вважає, що становлення тоталітарного режиму в Україні проходило в кілька етапів: -

Початком цього процесу стала військова агресія більшовицьких військ в Україну відразу після листопадового перевороту 1917 року, яка своєю метою ставила знищення Української Народної республіки і перетворення України в складову частину “нової” російської держави. Наступний етап власне і передбачав насильницьке насадження сталінського терористично-репресивного режиму. Входження України в 1922 році в склад СРСР визначив її подальший розвиток,

який відбувався в повній залежності від загальносоюзних тенденцій для яких характерним було утвердження протягом 1920-30-х років сталінського тоталітарного режиму. [54, с.18-19]

Проаналізувавши наведені підходи, зазначимо, що вони визначають загальні етапи еволюції тоталітаризму в СРСР і Україні, чітко не окреслюючи періодів становлення його “класичного” виду – сталінізму.

Конкретніше розглядає дану проблему Б. Кухта. На його думку, з др. пол. 20-х рр. політична більшовицька система, радянський режим авторитарної влади (період першої пол. 20-х рр. він визначає як авторитарний) почав набирати швидкість, рухаючись до тоталітаризму, який остаточно, повністю сформувався в роки війни і в перше десятиріччя після неї. Поворотними на його думку, пунктами переходу до тоталітаризму були як ліквідація УКП (Української комуністичної партії – В.Т.), так і перші політичні кампанії боротьби проти “хвильовізму”, “шумськізму”, що розпочались в др. пол. 20-х рр. Тридцять років стали логічним продовженням цього процесу. [97, с.308]

Необхідно відзначити, що однією із особливостей становлення і функціонування сталінізму в Україні стало те, що не вся її територія зразу стала об'єктом впровадження сталінського ладу. Поза межами СРСР залишалась Західна Україна, населення якої складало понад 14 млн.чол., з яких 2/3 склали етнічні українці. [209, с.45] Для них характерним було високий рівень національної свідомості, політичної культури, існування розвинутих суспільно-політичних і економічних інститутів, які виражали їхні національні, політичні інтереси. Радянізація цих земель розпочалась у вересні 1939 році, коли в СРСР та Україні сталінський тоталітаризм в основному сформувався. Процес радянізації західноукраїнських земель здійснювався тими ж методами що і в радянській Україні, але на іншому суспільно-політичному ґрунті і умовах, і складає окремий етап функціонування сталінізму, який вплинув на Україну загалом, особливо у післявоєнний період.

Проведений аналіз джерел, з врахуванням вже існуючих підходів, дає нам

можливість визначити основні періоди процесу становлення і функціонування тоталітаризму і його “класичного” виду – сталінізму в Україні. Він включав в себе наступні періоди:

Початком цього процесу стала військова інтервенція більшовицької Росії проти Української Народної Республіки в кінці 1917 року з метою встановлення радянського режиму і на основі цього включення України в склад “нової, соціалістичної” Росії. Головною політичною, ідеологічною, організаційною опорою для здійснення цієї мети стала утворена на правах обласної частини РКП(б) Комуністична партія (більшовиків) України КП(б)У. Змістом цього періоду став процес завоювання України, який на “багнетах” приніс її радянський уряд, але все ж залишивши йому атрибути незалежності, ліквідації українських політичних партій, навіть тих, які стояли на соціалістичних позиціях – Української комуністичної партії (боротьбистів) і Української партії лівих соціалістів-революціонерів (УКП(б) і УПЛСР).

Його логічним завершенням було включення України (УСРР) в склад нового державного утворення – “ідеократичної” імперії – СРСР – на засадах сталінської “автономізації” в кінці 1922 року.

Наступний період його становлення – між 1923-1927 роками. Його змістом було подальше зміцнення основ комуністичного тоталітарного ладу, його політичної системи в Україні. Для цього було використано як “нову економічну політику” (НЕП), для нейтралізації українського селянства, так і курс на “українізацію” – з метою зміцнення владних структур в республіці. “...Діставши від українізації очікувані політичні дивіденди, партійна олігархія у 30-х рр. зняла це гасло, і спрямувала вістря репресій проти інтелігенції, в тому числі робітничо-селянського походження, “ – зазначає С.Кульчицький. [91, с.380] Якщо два попередніх періоди можна визначити як періоди передумов і початку утвердження основ тоталітарного ладу в Україні, то вже наступний – 1927- 1932 рр., є першим періодом становлення сталінізму.

На відміну від традиційного відліку початку наступу сталінізму, який в

літературі з досліджуваної проблеми, як правило, пов'язується з роком “великого перелому” (1929), виходячи з етнополітичних аспектів сталінізму ми вважаємо, що в Україні цей процес розпочався вже з др.пол. 20-х рр. Про це свідчить, зокрема лист Сталіна від 26 квітня 1926 року” Тов. Кагановичу та іншим членам П.Б. ЦК КП(б)У”, який послужив основою для початку боротьби з т. зв. “націонал-ухильництвом”. [168, с.149-154] Тим самим, як зазначає Ю.Шаповал, Сталін винайшов “...свого роду універсальний політичний інструмент, за допомогою якого вдавалось виправдовувати антигуманні дії щодо окремих союзних республік, їх керівників, інтелігенції, широких верств населення”. [181, с.33] Саме в Україні було вперше апробовано практику боротьби з “націонал-ухильництвом”, [67, 1990, №9, с.76-84] що пізніше еволюціонувала в боротьбу проти “українського буржуазного націоналізму”, під гаслами якої супроводжувались політичні процеси 30-х і в післявоєнний час, а також перенесено на інші союзні республіки. Звичайно, це не означає, що з 1926 року в Україні враз утвердився сталінізм, процес його формування, а разом з тим функціонування зайняв не одне десятиліття, і відповідно включав в себе ряд періодів які, на нашу думку не завжди відповідали загальносоюзним тенденціям його і еволюції.

Особливістю процесу утвердження сталінізму в Україні було те, що спочатку необхідно було покінчити з тим обмеженим суверенітетом, яким володіла Україна у формі УСРР, “...здобутками української революції, що їх неможливо було викреслити”, – зазначає І.Лисяк-Рудницький, [105, т.2, с.45] тобто зробити все можливе для усунення національного бар'єру на шляху до повного встановлення комуністичної ідеології і тоталітарного режиму. Цим своєрідним національним бар'єром була як дореволюційна українська інтелігенція, так і молода, сформована вже в період “українізації”, українські націонал- комуністи; заможне селянство як носії національних традицій та культури. Суспільні сили, які протистояли формуванню сталінізму виявились порівняно сильнішими як власне в Союзі в цілому. Це вимагало додаткових

зусиль режиму, значно сильнішого тиску, який в свою чергу став причиною особливо жорстокого та масштабного терору в Україні, який, за визначенням З.Бжезінського, був найбільш “універсальною характерною рисою радянського тоталітаризму”. [17, №7, с.64] Виходячи з цього, ми вважаємо, що на основі аналізу терору як найхарактернішої риси сталінізму і головного інструменту в процесі його утвердження, хронології і логіки розгортання політичного терору і репресій, об’єктів цього процесу можна визначити основні періоди становлення і подальшого функціонування сталінізму як “класичного” тоталітаризму в Україні.

В своїй праці “Джерела тоталітаризму” Х.Арендт зазначає, що терор всередині тоталітарної системи в міру стабілізації режиму посилюється як по масштабності, так і по ступені жорстокості. Після того як тоталітарний рух приходить до влади, перша стадія – винюхування таємних ворогів і цькування колишніх опонентів – завершується усуненням їх явного і таємного спротиву в будь-якій організованій формі. [210, р.400] Проведений аналіз свідчить про те, що процес “першої стадії” відбувся в Україні на протязі першої половини 20-х рр. і завершився ліквідацією Української комуністичної партії (УКП). Після чого починається процес “другої стадії” – знищення “соціально непристосованих” до тоталітарного суспільства, всіх тих, хто по біологічних (євреї в Німеччині) чи історичних (буржуазія) причинах не в змозі влитися в нове суспільство. В нашому випадку це діячі української національної революції і представники національно-свідомої дореволюційної інтелігенції, соціальний прошарок заможного селянства (“куркулі”), українська національна церква – Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Кампанія боротьби проти “націонал-ухильництва”, розпочата в 1926 році в Україні (“шумськізм”, “хвильовизм”, “волобуєвщина”), проводилась паралельно з загальносоюзними процесами боротьби проти троцькізму а пізніше “правого ухилу” Бухаріна не завершилась їхнім розгромом в Україні, а переростає в Україні в початок кампанії репресій щодо представників дореволюційної інтелігенції як “буржуазно-націоналістичної”, діячів УНР, які залишились в Україні. Для цього органами ДПУ інспіруються “справа Спілки

Визволення України” (СВУ), “Українського національного центру” (УНЦ), ліквідується УАПЦ, а в ході суцільної колективізації – заможний і середняцький прошарок селянства (“ліквідація куркульства як класу”). Це верстви українського суспільства з самого початку радянської влади вважались чужими елементами в загальній концепції побудови комуністичного (тоталітарного) суспільства, переломним етапом в будівництві якого і був “великий перелом” в 1929 році, курс на суцільну колективізацію. Ідеологічно це обгрунтовувалось висунутою Сталіним концепцією посилення класової боротьби в ході будівництва соціалізму. Згідно логіки Сталіна, виходило, що посилення класової боротьби повинно було знаходити відображення у партії у вигляді виступу “правих ухильників” переважно у центрі, а на місцях у вигляді посилення ухильництва до буржуазного націоналізму. При цьому “правим ухильникам” приписувалось прагнення до реставрації капіталізму в СРСР, а “націонал-ухильникам” – змикання з інтервенціоністами, які ставили за мету розчленування СРСР і відновлення “експлуататорського” ладу. Ця концепція стала наріжним каменем в ідеології сталінізму на протязі його епохи, обслуговувала політичні процеси 30-поч. 50-х рр. Підсумками цього періоду стало знищення на кінець 1932 року провідних діячів УНР і дореволюційної інтелігенції, масові депортації українських селян в результаті “ліквідації куркульства як класу”.

Змістом наступного періоду, який ми визначаємо кінцем 1932-1934 рр., стала реалізація сталінських унітаристських та уніфікаційних ідей і планів (“автономізації”), завершення колективізації. Для досягнення цих цілей було застосовано терор по відношенню до цілого покоління молоді, вже радянської інтелігенції (“розстріляне відродження”), діячів українського націонал-комунізму і втілювачів українізації і, що найстрашніше – організацію штучного голодомору 1932-1933 рр. для “знищення українського селянства як національного бастиону...”, [83, с.301] тому що для Сталіна “національна проблема в своїй суті була селянська проблема”. [164, с.73] Початком відліку цього була, на нашу думку, постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому від 14 грудня 1932 року “Про

хлібозаготівлі” в Україні, Північному Кавказі та у Західній області, в якій було зазначено, що ЦК КП(б)У повинен звернути увагу на “правильне проведення українізації”, а також телеграму за підписом Сталіна і Молотова з вимогою термінового припинення українізації в районах РРФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживають українці. [193, с.94] Етапними моментами були XVII з’їзд ВКП(б) (“з’їзд переможців”), на якому засуджено “гріхопадіння Скрипника”, створено організацію позасудових органів при НКВС, організацію партійних чисток в 1933-1934 рр., арешти тих, хто брав участь в “контрреволюційних організаціях” викритих в попередні роки. [200, с.131] Підсумками цього періоду була остаточна ліквідація суверенітету УСРР і повне підпорядкування її імперському центру, узаконення нового етапу національної політики” – зазначав П.Постишев на XII з’їзді КП(б)У, [51, с.231] фактично етапу “деукраїнізації”. Окремою сторінкою цього періоду була організація голодомору, внаслідок чого загинуло щонайменше 4 млн.чол. Цей період є завершенням, згідно Х.Арендт, “другої стадії” терору, коли невгамовне насильство необхідно для зруйнування старих соціальних і економічних інститутів і запуску тоталітарних програм суспільної організації. [210, р.400] В цілому для СРСР, на наш погляд, насильство “другої стадії” було притаманне в період 1935-1937 років, ключового етапу в утвердженні сталінізму в цілій країні.

Межі наступного періоду еволюції сталінізму – грудень 1934 – І. Пол. 1941 рр. Його початком стало вбивство Кірова і зміни в кримінально-процесуальному кодексі, які влучно назвав “хартією терору” Р.Конквест, [82, с.139] і початок війни. Окремо необхідно виділити в цьому процесі вересень 1939-1941, перші дні війни, як початковий період радянізації західноукраїнських земель. Характерним для цього періоду було те, що об’єктом терору стали представники всіх верств населення, в тому числі представники найвищих ешелонів влади – ЦК КП(б), Раднаркому, Президії Верховної Ради УРСР, НКВС. Наступає період “третьої стадії” терору, згідно Х.Арендт, коли залякані і тероризовані, але повністю покірні маси будуть більш-менш інтегровані в систему. На думку З.Бжезінського

це був період “чисток”, [17, №8, с.67] які є невід’ємною частиною терору, але призначені для членів або груп в суспільстві які виростили сам тоталітаризм (сталінізм – В.Т). Період чисток, за Бжезінським, визначається стабілізацією режиму, який знаходиться при владі. Тоталітарний режим повинен повністю контролювати засоби правління і здійснювати владу без видимих обмежень, чистки – ознаки влади, а не спроба добитися її, зазначає Бжезінський, є вищим проявом успіху тоталітаризму, так як знищення активних прихильників режиму і перетворення їх в продажних “шкідників” демонструє повну перемогу тоталітаризму. Це свідчить про те, що режим відчуває себе достатньо міцним, для того щоб дозволити розкіш самоочищення з метою свого посилення – це показує, що перший етап консолідації влади завершений, режим вважає свої позиції досить стабільними, для того щоби приступити до реалізації великомасштабних програм. [17, №8, с.67] Водночас для України цей період був частиною загальносоюзного процесу еволюції сталінізму, який Д.Волкогонов визначив як другу ступінь – переродження, перехід від диктатури пролетаріату до диктатури однієї особи, в ході якого було усунено будь-яких опонентів режиму “ліквідація уявних і вигаданих ворогів”. [141, с.272-273]

Очевидно, що цей процес повторив, але вже в більших масштабах те, що вже відбулось в Україні на протязі 1933-1934 рр., в ході знищення елементів суверенітету УСРР і цей повтор і є, на наш погляд, причиною тих величезних по своїх масштабах втрат, яких зазнала Україна в 30-х роках. В ході цього періоду цілим рядом постанов та указів українізацію було ліквідовано і почався зворотній процес – русифікаційний, що став основою подальшої етнополітики як сталінізму, так і радянського тоталітаризму загалом.

Необхідно звернути увагу на те, що зменшення масштабів терору в 1939-1941 рр. дало можливість деяким російським, а також і українським дослідникам феномену сталінізму, стверджувати про відступ сталінізму в ці роки. [133, с.34] Так Г. Костюк вважає, що в 1939 році завершився терор сталінського режиму проти українського народу, який на його думку тривав майже десять років. [85,

с.355]

Ми вважаємо, що це був окремий етап сталінізму, який характерний його проявом, насамперед у зовнішній політиці, посиленні імперських амбіцій, про що свідчить підписання знаменитого пакту Ріббентропа-Молотова і його наслідки, зокрема для України. По відношенню до неї терор не завершився, так як у вересні 1939 р. розпочався процес радянзації (сталінізації) її невід'ємної частини – західноукраїнських земель, який багато в чому повторив процеси 30-х рр. в радянській Україні, а також визначив зміст наступного, останнього періоду сталінізму в Україні – 1944-1953 рр.

Хронологічні рамки цього періоду визначаємо на основі ходу подій війни між СРСР і Німеччиною, коли в др. пол. 1944 року вся територія України знову увійшла в склад СРСР і початком десталінізації, яка розпочалась після смерті Сталіна. Його змістом стала боротьба з національно-визвольним рухом в Західній Україні; ліквідація Греко-католицької церкви (УГКЦ); черговим голодом 1946-1947 рр., який на думку А. Авторханова був “...помстою Сталіна за те, що українці, на його думку, під час війни не проявили достатнього ентузіазму в захисті його режиму”; [1, с.112] новий етап боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”, що проявився в черговій чистці представників інтелектуальної еліти республіки, черговим погромом істориків, літераторів, театральних діячів, композиторів в 1946-1947, 1951 рр. Відсутність “таких кривавих наслідків як у 30-х рр.” (Ю.Шаповал), можна пояснити тим, що режим остаточно утвердився, що власне і стало підсумком цього періоду.

Окремо визначимо основні етапи становлення сталінізму в Західній Україні, зумовлені особливістю цього процесу. Це проявлялось в тому, що це був перший приклад експорту радянської тоталітарної моделі назовні. На відміну від спроб експорту революції в Європу в 1918-1920-х рр., в даному випадку експортувалась вже повністю сформована тоталітарна політична система. Цей процес тривав більше десятиліття, що було зумовлено як другою світовою війною, так високим рівнем національної самосвідомості в Західній Україні, організацією збройного

опору в післявоєнний час, і відповідно включав в себе кілька етапів:

Перший період – початковий – вересень 1939 – поч. липня 1941. Відповідно вступ радянських військ в Західну Україну і їх відступ. Його змістом було ліквідація українських, а також і польських суспільно-політичних, економічних інституцій і паралельно з цим організація функціонування радянських – насамперед партійних, комсомолу, профспілок і т.д.; юридичне – оформлення входження західних областей на основі скликання Народних Зборів і безальтернативних виборів делегатів на них; початок уніфікації економічної сфери – ліквідація приватної власності і відповідно націоналізація промисловості, торгівлі, землі і початок колективізації. Процес радянзації включав в себе депортації польського та українського населення, терор проти учасників українського національного руху і підозрюваних в цьому. Апогеєм терору в цей період стали масові розстріли перші дні війни в'язнів, які знаходились в тюрмах. Підсумками даного етапу було сформування основ політичної та економічної системи радянського зразка, сутність якої в достатній мірі відчуло на собі населення західноукраїнських земель. З іншого боку розпочався процес збройної боротьби під проводом ОУН, яка збереглась завдяки своєму нелегальному стану і досвіду, набутих в умовах протистояння польському режиму. Все це і визначило в подальшому основний зміст другого періоду – 1944-1952 рр., періоду збройної безкомпромісної боротьби ОУН-УПА проти радянського тоталітаризму. Ми вважаємо цей період перехідним до остаточного утвердження сталінізму, так як тоталітаризм (сталінізм) вимагав тотального підпорядкування всіх сфер суспільного життя, ліквідації будь-якої альтернативи своїй владі та ідеологічного впливу на маси. Для досягнення цього необхідно було ліквідувати організацію, яка мала величезний моральний вплив на населення – Українську греко-католицьку церкву, ліквідувати збройний опір загонів ОУН-УПА, уніфікувати економічне життя в основному аграрної Західної України, тобто завершити колективізацію, яка розпочалась ще в передвоєнний період. Це і визначило зміст перехідного періоду, підсумками якого можна вважати завершено в основному на

початок 50-х рр. колективізацію, [144, с.149] і, найголовніше, ліквідацію збройного опору загонів ОУН-УПА, чого було досягнуто в 1952 році, хоч поодинокі збройні виступи ще тривали до середини 50-х рр. [73, с.188-189]

I, нарешті, останній період – 1952 – сер. 50-х рр., період повного утвердження сталінізму, який, на наш погляд, зайняв у Західній Україні і перший етап десталінізації в СРСР, що розпочався після смерті Сталіна і тривав в період до XX з'їзду КПРС, але майже не зачепив цей регіон. Про це свідчить, наприклад, постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 5.07.1954р. “Про зняття деяких обмежень в правовому становищі спецпоселенців”, яка не поширювалась на учасників національного руху, членів їх сімей, виселених із Західної України. [28, с.85] Навіть після XX з'їзду КПРС, їм було відмовлено в проханні про звільнення (з 29320 заяв 27719 були негативно розглянуті). [28, с.85] М.Хрущов продовжив сталінську практику фізичного знищення політичних опонентів, які знаходились в еміграції саме по відношенню до провідних діячів українського національно-визвольного руху, про що засвідчили резонансні вбивства Л.Ребета і С.Бандери.

Отже, становлення радянського тоталітаризму і зокрема сталінізму як його “класичного” виду, було в Україні водночас частиною загальносоюзного процесу еволюції сталінізму, але мало свою специфіку, пов'язану, насамперед, з етнополітичними аспектами цього феномену. Вони були зумовлені теорією і практикою етнополітики комуністичної партії, суть якої полягала з самого початку виникнення більшовизму у збереженні “єдиної і неділимої” але вже соціалістичної Росії, внаслідок чого і виникла новітня “ідеократична” імперія – СРСР. Головним системоутворюючим елементом цієї імперії була комуністична партія, складовою частиною якої в Україні стала КП(б)У. Процес будівництва тоталітарного комуністичного суспільства який в Україні “містив (ніс) у собі величезний заряд великодержавного шовінізму”, [77, с.59] вимагав додаткових зусиль, так як спочатку необхідно було ліквідувати її незалежність, а пізніше і той обмежений суверенітет, яким вона володіла в межах СРСР. Все це в свою чергу стало причиною особливо жорстоких, в порівнянні з загальносоюзними, терору і

масових репресій, що стали головним інструментом в досягненні тоталітарної влади.

Таким чином загальний процес становлення і функціонування тоталітаризму і зокрема сталінізму як його “класичного” виду включав в себе ряд періодів. Головною передумовою цього процесу стала втрата Україною своєї незалежності і включення її в склад СРСР, що відбулося на протязі 1917-1922 рр. Наступний період - 1923-1926 рр. був характерний зміцненням основ тоталітарного ладу, які були закладені при першій спробі реалізації комуністичної доктрини в ході громадянської війни і в період “військового комунізму”.

Подальші роки стали утвердженням в Україні класичного тоталітаризму – сталінізму. Процес еволюції сталінізму в Україні, виходячи з етнополітичних аспектів цього феномену і його найбільш універсальної характерної риси – терору та масових репресій, хронології і логіки їх розгортання, об’єктів – складався з ряду характерних періодів: - 1927-1932 рр. Період усунення та ліквідації можливих потенційних ворогів та опонентів режиму, які були визначені як на основі національного підходу (учасники української революції 1917-20 р, представники дореволюційної інтелігенції, УАПЦ), так і класового – ліквідація заможного селянства (“куркульства як класу”). З перемогою радянського режиму ці суспільні групи вважались зайвими і ворожими елементами в загальній концепції будівництва “світлого майбутнього”, що є метою тоталітарного руху; кінець 1932-1934 рр.. Період ліквідації національної перешкоди, “бар’єру” на шляху до остаточного впровадження і реалізації комуністичної доктрини і тоталітарного ладу, природа якого на адміністративно-політичному рівні вимагає унітаризму, повного підпорядкування єдиному центру. Для реалізації цієї мети головним засобом стало використання великомасштабного терору до представників молодшої української радянської інтелігенції і організацію штучного голодомору українського селянства, як головних носіїв національних тенденцій, пробуджених національною революцією 1917-1920 рр.; грудень 1934-1941, поч. війни. Період який був в Україні складовою частиною загальносоюзного етапу

процесу утвердження тоталітаризму (сталінізму) на протязі якого він сформувався як цілісна система і суспільно-політичний феномен. Він характерний, як період “великого терору”, “чисток”, об’єктами яких стали, на відміну від попередніх, представники всіх верств населення, в тому числі вищої політичної еліти, яку сформував сам режим. Особливістю України було те, що він включив в себе перший період процесу радянзації Західної України, який був першою спробою експорту сформованої тоталітарної системи; 1944-1953 рр. – період післявоєнного функціонування, характерний повною перемогою сталінізму в СРСР, його апогеєм і водночас, жорстокою боротьбою за своє утвердження в західному регіоні України. Процес становлення сталінізму в Західній Україні складався з трьох основних періодів: - 1939-1941 – початковий період, в ході якого було сформовано (“експортовано”) основні державні, політичні, громадські та економічні інституції. Характерним було те, що “експортувались” не тільки ці інституції, але і їхні функціонери – притаманне явище держав-імперій; 1944-1952 – перехідний період, характерний тим, що одночасно в повну силу функціонували всі органи вже сформованої тоталітарної влади, а паралельно відбувався процес ліквідації її реальної політичної та ідеологічної альтернативи з боку ОУН і відділів УПА, УГКЦ, що і визначає цей період як перехідний; 1952 - сер.50-х рр. – період остаточного утвердження сталінського тоталітарного ладу, характерний тим, що охопив в Західній Україні перший етап вже десталінізації.

Зазначимо, що процес радянзації Західної України, як і в цілому по Україні опирався на масові репресії і терор, але перевагу надавалось такому їх виду як масові репресії і терор, які були зумовлені економічною доцільністю – соціалістична економіка і післявоєнна відбудова потребували дармової робочої сили.

Таким чином, на підставі системного аналізу, який зроблено на основі історизму з врахуванням етнополітичних, економічних та соціально-політичних чинників можна визначити періодизацію сталінізму в Україні:

I період (1927 - 1932 роки);

II період (кін. 1932 - 1934 років);

III період (грудень 1934 - перша пол.1941 рр.);

IV період (1944 - 1953 роки);

У визначених нами періодах повністю сформувались всі характерні риси сталінізму як тоталітарної системи з своїми особливостями прояву в Україні.

2.2 Функціонування сталінізму в Україні та його особливості

На основі визначеної періодизації становлення і функціонування сталінізму в Україні проаналізуємо специфіку еволюції та особливості прояву цього феномену в українських умовах. Враховуючи проблему генези тоталітаризму і сталінізму як його класичного різновиду в Україні, логічним буде почати його аналіз з визначених нами періодів, які охоплюють ще власне не сталінізм – громадянську війну та перші роки після неї, коли були закладені основи тоталітаризму – 1918-22 рр. та 1923-26 рр., на протязі яких в умовах більшовицького режиму тоталітарні тенденції посилювались. З др. пол. 20-х рр, вони стали базою для остаточної трансформації режиму в сторону тоталітаризму. Формування тих підвалин, що складають основи тоталітарного ладу, проаналізуємо шляхом виявлення його характерних рис та ознак, визначених нами в попередньому розділі та особливостей, яких вони набували в умовах України.

Впровадження більшовицького режиму в Україні опиралось на військову силу, створення специфічних органів влади, широке використання терору та репресій з боку Росії. Проте, найголовнішим інструментом в процесі насадження комуністичного режиму та його ідеології стала утворена в квітні 1918 року Комуністична партія України – КП(б)У як складова частина РКП(б), що в подальшому мало принципове значення.

На відміну від демократичних суспільств, де партії є важливим інститутом реалізації політичної влади і складовим елементом демократії, виражаючи інтереси “якоїсь соціальної верстви, класу” [140, с.248] КП(б)У стала претендувати на вираження інтересів всіх “трудящих” України, здійснювати владу від їх імені, будучи водночас, за словами радянського історика М.Попова “партією росіян та зрусифікованого пролетаріату”. [18, кн.1, с.38] Крім цього, на КП(б)У була покладена ще одна особливо важлива функція – “боротись за революційне об’єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму

в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки”, [81, с.92] яку вона справно виконувала на протязі всього свого існування (що в модерному вигляді проповідують сучасні українські комуністи). В ході чотирьохрічної війни більшовицької Росії з УНР відбувалась перша спроба реалізації комуністичної доктрини в життя, що в історичній та політологічній літературі визначається через поняття “політика військового комунізму”. Продовольчі розкладки, спроби комунізації українського села, запровадження комуністичного розподілу, загальної трудової повинності – були економічними підвалинами тоталітарної доктрини. Встановлення однопартійного режиму, насадження комуністичної ідеології, ліквідація інститутів легальної політичної опозиції представленої в Україні діяльністю українських політичних партій склали основи тоталітарної політичної системи. Опора на насильство, терор та репресії, широкомасштабну русифікацію в 1918-1919 рр., були характерними рисами цього процесу. В 1921 році в Україні було вперше в практиці більшовизму використано терор голодом [91, с.202] для досягнення політичної мети – розправи з українським селянством.

Головною особливістю в формуванні основ тоталітарного ладу в Україні було те, що цей процес був результатом не внутрішніх факторів суспільного розвитку, а, насамперед, зовнішніх чинників, які в майбутньому наділяли його в українських умовах відповідною специфікою.

В попередній частині дається загальний аналіз еволюції етнонаціональної політики більшовизму, але в цьому контексті зазначимо, що вже в процесі підготовки до утворення СРСР простежується така характерна для радянського тоталітаризму ознака як ідеологізація та фальсифікація реальних етнонаціональних відносин. Це показує аналіз радянських джерел, правда, різних періодів. Так, наприклад, тогочасні газети містять повідомлення про “кампанії проведення зборів трудящими” з приводу утворення СРСР де, цитуємо мовою оригіналу, “с небывалым единодушием и энтузиазмом были приняты резолюции, в которых горячо приветствовалась сама идея будущего союза и предлагалось центральным органам принять все меры к скорейшему осуществлению союза”.

[162] Техніка організації “єдинодушя и энтузиазма” добре відома з подальшої практики сталінізму. В тих же радянських джерелах зустрічаємо і відмінну від попередньої картину і оцінку: – “...керівники КПУ боролись проти сильних сепаратистських тенденцій, які мали місце в партії... Політбюро ЦК КПУ дало відсіч групі ухильників, які виступили проти утворення СРСР;... На Україні сепаратистські тенденції проявились, напевне, більш різко”. [36, с.167, 173, 197]

Зауважимо, що говориться не про рядових членів КП(б)У. Підписання союзного договору 30.XII.1922 р. відбулось без “...точно, ясно і добровільно вираженої згоди і бажання”, тобто не на основі договору, а в результаті анексії, яку Ленін визначив в “Декреті про мир” як таку, коли нації “...не надається права вільним голосуванням, при повному виведенні війська приєднуючої або взагалі сильнішої нації, вирішити без найменшого примусу питання про форми державного існування цієї нації, то приєднання її буде анаксією, тобто захопленням і насильством”. [т.35, с.14] Договір 1922 р., був тріумфом сталінського плану реставрації імперії, враховуючи роль Сталіна в його підготовці та укладанні. Російська дослідниця І.Павлова зазначає, що “...сталінський механізм влади одержав своє вираження саме в створенні СРСР, становлення механізму влади сталінського тоталітаризму і створення СРСР були двома сторонами одного процесу”. [133, с.166] Таким чином, включення України в склад СРСР після поразки національного руху 1917-1920 рр. стало вирішальною передумовою для встановлення в ній на протязі 20-30-х рр. класичного тоталітаризму у виді сталінізму, перетворення її в складову частину реставрованої імперії та об’єкт перманентного терору і репресій.

Утворення СРСР і входження в його склад УСРР юридично закріпило і встановлений в Україні на протязі 1918-1922 рр. політичний режим, у функціонуванні якого можна простежити риси, які складають підвалини тоталітарної системи і підсумувало цей період. Виникає проблема визначення даного режиму, враховуючи те, що введення НЕПу суттєво вплинуло на його трансформацію в сторону лібералізації. На думку ряду дослідників, його можна

визначити як авторитарний. [65, с.13] Погоджуючись з цим, зазначимо, що існуючий в політичній науці поділ політичних режимів на демократичний, авторитарний та тоталітарний ще не означає існування їх в “чистому вигляді”, можуть формуватись ті чи інші різновиди “змішаних” режимів. Отже, відмінності між тоталітаризмом і авторитаризмом не виключають існування в одній системі елементів іншої. Авторитаризм може включати елементи тоталітаризму і навпаки. Для розуміння сутності цього і наступного періодів необхідно проаналізувати основні відмінності між ними.

На відміну від авторитаризму тоталітаризм фактично стирає грані між державою, суспільством, прагне контролювати всі сторони життя людини, плюралізм відсутній не тільки в суспільстві, але і в керівній еліті. Основою всієї тоталітарної системи є єдина ідеологія і добре організована централізована партія. Особистість лідера може не мати великого значення. Для авторитаризму чітко виражена ідеологія не обов'язкова керівна еліта неоднорідна, може опиратися на блок різних соціально-політичних сил, які зацікавлені на здійсненні політичної влади авторитарними методами, що говорить про наявність при авторитаризмі “обмеженого плюралізму”. Тому в авторитаризмі більшу роль відіграє лідер, який користується авторитетом у всіх політичних сил блоку і слідує за підтримкою рівного інтересу його учасників. Як авторитаризм так і тоталітаризм може бути необмежений законом і опиратись на репресії, але авторитаризм не носить тотального характеру і не прагне політизувати населення. Суттєвими є відмінності в співвідношенні політичної та економічної систем. Якщо для тоталітаризму характерно прагнення поширити політичне регулювання на сферу економіки, авторитаризм може існувати як з централізованою так і з ринковою економікою, тобто політична система більш автономна по відношенню до економічної. Політична система тоталітаризму більш міцна, зрощується з економічною. [186, с.118] Зазначимо, що особистість лідера може не відігравати значення тоді, коли тоталітаризм вже сформувався, але на етапі його формування роль лідера має велике значення. Але, поряд з цим, основна відмінність між

тоталітаризмом і авторитаризмом полягає в всезагальності тоталітаризму як суспільної системи, при якій політична система підпорядковує все суспільство та його сфери, а в умовах багатонаціональних держав тоталітаризм вимагає унітарного устрою. Авторитаризм як політична система впливає на соціальну, економічну, духовну сфери, але повністю їх не підпорядковує, не пронизує їх своїми структурами.

Проведений аналіз показує, що на протязі 1923-1926 рр. відбулось зміцнення тоталітарних тенденцій, навіть на фоні політики українізації, введеної з метою стабілізації режиму. Особливостями України було те, що позиції радянської влади в ній були досить слабкі. Це було наслідком того, що нова влада була встановлена завдяки інтервенції, її носіями були представники некорінної національності, тому українізація була використана для зміцнення режиму шляхом залучення корінного населення до владних структур, партійно-державного апарату.

Однією з ознак формування тоталітарної системи в цей період було поступове згортання, зниження різноманітності в сферах ідеології, духовного життя, монополізація офіційною ідеологією всієї системи духовного виробництва. Сфера ідеології є принципово важливою для формування тоталітарного суспільства, обґрунтовуючи необхідність “революційних” перетворень та руйнування традицій попередньої суспільно-політичної системи. В Україні, окрім цього, це означало насадження інтернаціональних цінностей, та боротьбу з націоналізмом, який трактувався як спадщина попередньої суспільно-політичної формації. Саме тому як наукова категорія та чинник суспільно-політичного процесу, в комуністичній ідеології він обов’язково вживався з прикметником “буржуазний”. [138, с.64] В українському випадку це привело до дещо анекдотичної ситуації – як такої національної буржуазії в Україні майже не було в соціальній структурі власне українського народу, її нечисельні представники, як і дворянство, були в основному зрусифіковані, далекі від національних устремлінь. З позицій насадженої комуністичної ідеології, її представниками вважались

національно свідома інтелігенція та заможне селянство, що не відповідає повному значенню цього поняття, навіть з позицій тієї ж ідеології. [138, с.391]

Ідеологічний наступ розгорнувся проти т.зв. “дрібнобуржуазної ідеології”, носіями якої вважались дрібнобуржуазні верстви села і міста, члени діючих ще залишків політичних партій. На протязі 1922-1923 рр. було зліквідовано товариства “Просвіти” як “...вогнища, що культивують просвітянство, яке може бути контрреволюційне, петлюрівське, як організуюча ворожа сила, що є в зв’язку з бандами і закордонними організаціями”. [197, с.29]

Але головним об’єктом боротьби з “дрібнобуржуазною ідеологією” була дореволюційна інтелігенція. В умовах “...коли більшість населення була неписьменною і практично не мала впливу на суспільно-політичне життя, інтелігенція залишалась єдиною соціальною верствою яка могла бути лідером в будь-якому суспільному русі” – зазначає Г.Касьянов. [76, с.3] Тобто, інтелігенція реально могла складати конкуренцію комуністичній ідеології яка насаджувалась, а також впливати на політичні процеси. Тому інтелігенція стала головним об’єктом переслідувань, судових показових політичних процесів на протязі 20-х рр, депортацій за межі СРСР. Саме інтелігенція була тією соціальною верствою, яка найпершою постраждала в процесі формування тоталітаризму в Україні. В резолюції XII Всеросійської конференції РКП(б) (серпень 1922 р.) “Про антирадянські партії і течії” вказувалась необхідність організації боротьби в межах країни з буржуазною ідеологією, поряд з організаційно-пропагандистськими заходами, в резолюції зазначалась необхідність застосування репресій по відношенню до есерів, меншовиків та безпартійної буржуазно-демократичної інтелігенції. [88, с.395]

В 1923-25 рр. жодна політична сила не загрожувала більшовицькому режиму, але в цей період були ліквідовані залишки партій есерів, меншовиків і анархістів, а показові процеси над ними сприяли політизації українського суспільства та насадження комуністичної ідеології. Позбавившись політичних партій як носіїв альтернативної ідеології і виразників інтересів певних соціальних

груп суспільства, зокрема інтелігенції, правляча партія ліквідувала останні прояви політичної опозиції та ідеологічної конкуренції, одержала повну монополію в сфері політики та ідеології. Один з лідерів Української комуністичної партії (УКП) Драгомирецький зазначав, що гоніння на УКП є наслідком того, що вона має більшу підтримку серед пролетаріату як ВКП(б). [222, спр. 1999, ар.1-2]

З початку 20-х рр. КП(б)У приступила до формування системи політичної освіти в Україні, в ряді губерній були створені радянсько-партійні школи, в Харкові відкрито Комуністичний університет, Український інститут марксизму-ленінізму, які готували необхідні кадри для пропагандистської та ідеологічної роботи.

Ідеологічний наступ поширювався і в наукову сферу. Особлива увага приділялась гуманітарним наукам, зокрема суспільно-економічним завданням яких було підведення наукової бази під діяльність партії та суть нової ідеології, революційних перетворень в Україні. Тоді ж почалась формуватись нова наука – про історію більшовицької партії, зокрема вийшли праці М. Яворського, М.Черкаського, що з наукового погляду є неправомірним, коли з політології окремо виділяється історія якоїсь однієї партії. Отже, поступово відбувався процес політизації науки з метою створення ідеологічно-пропагандистської машини для боротьби з інакодумством, розвінчування “буржуазного націоналізму” і т.д.

До “організаційно-пропагандистських” заходів боротьби з “дрібно-буржуазною” ідеологією можна віднести і створення системи цензури, зокрема центрального управління у справах друку (ЦУД) в 1922 р. Його функції після відповідних санкцій КП(б)У у 1923 році розширювались для політичного контролю за книжковим ринком, вилученням “ідеологічно-шкідливої літератури” з торгівлі та бібліотек, до чого залучались співробітники ДПУ, що і послужило початком утворення відомих спецсовів. Органи цензури перебували під контролем партії, формувались з її членів. Так вже в середині 20-х рр. контроль за

друком з боку партії був повним і всеосяжним, ні один журнал не міг видатись без санкції секретаріату ЦК. [131]

Особливою в Україні була політика радянського режиму по відношенню і до церковних організацій. В Україні, як і в СРСР в цілому, переслідувались всі релігійні організації, чого вимагала комуністична ідеологія, але тільки одна з них була поставлена поза законом – Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Для ослаблення позицій традиційної Російської православної церкви влада спочатку навіть підтримувала УАПЦ. [48, с.276] Дещо пізніше, занепокоєна динамічним розвитком та поширенням впливу УАПЦ, її чітко вираженому національному характеру, почала переслідувати, вішати на неї політичні ярлики “націонал-шовінізму”, “петлюрівщини”. Як показують архівні джерела, УАПЦ була під постійним контролем ДПУ та партійного апарату. Так, на засіданні антирелігійної комісії ЦК КП(б)У від 13.04.1925 року було прийнято рішення про посилення “репресій стосовно автокефальної церкви”. [222, спр.2006, ар.59] Після невдалих спроб її розколу, інспірованих ДПУ, влада почала відкрито цькувати її ієрархів, хоча церква лояльно ставилась до режиму. Таким чином, ідеологічна система тоталітаризму набувала виразних форм, кристалізації, поступово підпорядковуючи та регламентуючи собі всю структуру духовного життя. Але, специфіка України була в тому, що політика українізації, проголошена самою партією, давала можливість обходити цю систему і надавала певну свободу творчості, без чого не було б національно-культурного відродження України 1920-х рр.

Особливо чітко простежуються тоталітарні тенденції в процесі функціонування партійного, радянського, управлінського апарату. Через апарат обліково-розподільчих відділів при ЦК КП(б)У та на місцях відбувалась комплектація кадрами всіх керівних ланок державних економічних, культурних, правових та інших владних структур. Забезпечення абсолютного контролю за діяльністю державних та громадських інститутів досягалось шляхом проведення такої кадрової політики, яка давала змогу розставити на всі ключові партійно-

державні посади людей, які за словами Сталіна, могли зрозуміти партійні директиви і провести їх чесно. [57, с.44] Як показує аналіз, на середину 20-х рр. в політичну систему УСРР, під контроль партії, яка була її ядром, були включені всі, до того часу асоційовані, сфери суспільного життя. [56, с.25-28]

Особливостями України в цьому аспекті було те, що в цей період значного збільшення українців в складі партійно-державного апарату не відбувалось, на ключові посади українців висували рідко. Якщо в уряді республіки, радянському апараті на місцях внаслідок українізації їх кількість збільшувалась, то керівництво КП(б)У, органи ДПУ, тобто, орган який вершив державну політику, а інший контролював за її реалізацією, були найбільш недоступними для українців. Так, верхівка ДПУ УСРР в цей період складалась переважно з росіян, станом на 1.01.1922 року 16 із 18 найважливіших посад в його апараті належало росіянам. [57, с.44] На сесії ВЦВК в 1926 р. Г.Петровський констатував, що "...лише в останні 4-5 місяців НКВС найняло першого українця". [89, с.146] В цьому контексті зазначимо, що функції ДПУ (до 1922 р. – ВУЧК) як головного інструменту партії в придушенні як легальної так і нелегальної опозиції не змінились, водночас набуваючи нових особливостей. Як зазначає С. Кульчицький, "...придушити окремі прояви опозиційних настроїв або прямих виступів проти державної влади – це ще було півсправи. Головне завдання чекістів партійне керівництво вбачало в **недопущенні** (виділення наше – В.Т.) самої думки про опозицію владі серед громадян. Терор проти тих, хто не бажав підкреслювати лояльності політичному режиму, "...потребував відкритості і навіть, найширшої популяризації". [91, с.253] Мабуть це було однією з причин організації органами ДПУ і проведення ними на протязі 1921-1924 років відкритих судових процесів, зокрема над Українською партією есерів (УПРС), сценарій якого було пізніше використано в Москві для розправи над російською меншовицькою партією, а також над сфальсифікованою ними ж "шпигунською підпільною організацією" – т.зв. "Центром дій". Також, особливість обстановки на Україні викликала необхідність "...функціонування досить сильного апарату секретних

інформаторів”, – зазначалось в рішенні політбюро ЦК КП(б)У “Про секретний фонд для потреб ДПУ”. [28, с.13] Як показують архівні джерела, оперативна інформація ДПУ регулярно надходила не тільки в РНК УСРР, президію ВУЦВК, але і ЦК КП(б)У та персонально членам політбюро. Отже, “караючий меч” революції поступово перетворювався в “караючий меч” однієї правлячої партії, що є характерним для тоталітаризму.

Тоталітарні тенденції проявляли себе у функціонуванні масових громадських організаціях, зокрема в профспілках. Усунувши своїх конкурентів в профспілковому русі з числа меншовиків, членів УКП, комуністи, як політична партія одержала можливість монопольної роботи в цих масових робітничих організаціях. Шляхом реорганізації їхніх структур з метою жорсткої централізації і підпорядкуванні єдиному центру – Всеукраїнській раді професійних спілок (ВУРПС), правляча партія забезпечила собі цілковитий контроль над профспілками. Зайнявши ключові посади в них на різних ланках організаційної структури, особливо низових, комуністи одержали можливість безпосереднього контролю і впливу над кожним членом профспілки, що сприяло їхній ідеологізації та політизації, перетворенню в допоміжний інструмент у функціонуванні режиму. Характерним для України в цей період було те, що формально будучи самостійними, українські профспілки реально управлялись з єдиного центру – Всесоюзної центральної ради профспілок, внаслідок чого для роботи в українських організаціях широко залучались комуністи з Росії. [132, с.197-198]

Як показує аналіз чисельних джерел та документів досліджуваного періоду, в системі федеративних відносин між союзним центром та УСРР посилюються централістські та унітаристські тенденції у функціонуванні партійних, радянських органів, економіки. Головною причиною цього була унітарно побудована правляча партія і статус КП(б)У як її складової частини. Це поклало на неї невластиву для політичних партій функцію – бути носієм суверенітету, тобто, припустимо, що КП(б)У організаційно незалежна, то і керована нею держава була б незалежною. Від часу свого виникнення КП(б)У була складовою частиною

РКП(б) не тільки за статутом, але і за своїм національним складом: в 1923 р, українці в КП(б) склали 24%, а в державному апараті – 5%. [43, с.117] При цьому національний склад верхівки КП(б)У змінювався дуже повільно – з 37% на 1.01.1925 р. до 43,7% на 1.01.1926 р., а центральний апарат на 2.03.1926 р. мав лише 28% українців. [56, с.29] Це означало, що навіть за умови організаційної незалежності КП(б)У вона не виражала б національних інтересів, її роль зводилась до схвалення вже прийнятих постанов союзного ЦК. Зайнявши посаду генсека, Сталін почав постійно втручатися в справи парторганізацій – з цією метою усунув Раковського, який добивався для КП(б)У автономних прав. Зосередивши в руках центральний партійний апарат і розпочавши боротьбу за лідерство в партії і державі, Сталін не міг не звертати уваги на найбільшу республіканську організацію. “Не можна було терпіти надто сильну українську партію, яка не в ладах з Москвою” – зазначає С.Каган, “...необхідно було привести її в порядок, очистити урядовий апарат від всіх, в чий лояльності не впевнені абсолютно”. [74, с.126] Саме з цією метою ЦК партії очолив Л.Каганович, один з найближчих і вірних Сталіну партійців. До речі, обрання українським ЦК на посаду генсека Л.Кагановича заднім числом, після того, як він був направлений на цю роботу постановою ЦК РКП(б) від 26.03.1925 року, ілюструє реальні відносини між КП(б)У і РКП(б) та статус першої.

Процеси внутріпартійної боротьби, яка розгорнулася у вищих ешелонах московської влади, набула в Україні своєї специфіки. Після призначення Кагановича, прояви опозиційності в 1925-26 рр в українській організації нещадно викорінювались і придушувались, в результаті чого Сталін одержав підтримку КП(б)У в боротьбі проти Троцького, “нової” та “об’єднаної” опозиції. [43, с.118] Однією з причин такої підтримки можна вважати і те що паралельно з цим Каганович активно, адміністративними методами впроваджував українізацію, що імпонувало українській течії в партії та уряді, серед яких була значна кількість вихідців з колишніх українських партій, які пам’ятали про ставлення Троцького до України. Це можна вважати і вдалим тактичним кроком Сталіна, використання

українізації для особистих цілей. Таким чином, процеси внутріпартійної боротьби об'єктивно сприяли процесу українізації, московське керівництво, зайняте партійною боротьбою не могло активно втручатись в українські справи. Але в міру зміцнення позицій Сталіна в керівництві партії, як показують подальші події, внутріпартійна боротьба в Україні набувала національного виміру.

Централізовані відносини між республіканською та союзною партійними організаціями адекватно відображались в економічній сфері, що приводило до нерівноправності у відносинах між УСРР та РСФРР, обмеження компетенції, повноважень першої. Для унаочнення наведемо витяг з листа голови уряду УСРР В.Чубаря до Сталіна, з яким він звернувся в 1925 році: "...Участь урядів союзних республік в розробці загальносоюзного бюджету зведена майже до нуля. Зараз НКФІн СРСР вніс до РНК проект збалансованого бюджету на 1925-1926 рік, без опрацювання його припущень навіть у відповідних частинах Союзними Республіками... З цим же пов'язана пропозиція НКФ про вилучення з республіканських надходжень відрахувань від промподатку і зарахуванні їх по союзному бюджету". [222, спр.2031, арк.1-4] З іншої сторони, на X з'їзді КП(б)У П.Любченко зазначав, що в Росії будуються нові заводи, щоб переробляти цукрові буряки, які постачаються з Правобережної України, тимчасом як цей історичний центр переробки переживає нестачу інвестицій у відповідну галузь. [89, с.114] Б.Кравченко підкреслює, що "...традиційний російський погляд на Україну як на просте джерело сировини для російської промисловості ставав загально визнаним в економічній думці та політиці московського центру, що було зумовлено російським економічним націоналізмом,...економічним божевіллям, яке пишно розцвіло у подальші десятиліття". [89, с.113]

Таким чином, підсумовуючи зазначимо, що на протязі 1923-1926 рр. відбулось посилення тоталітарних тенденцій у функціонуванні політичного режиму, встановленого в Україні. Особливостями цього процесу в Україні було поступове обмеження політичних та економічних прав УСРР з однієї сторони, а з іншої те, що політика українізації, яка активно розгорнулась паралельно з цим

суперечила процесу трансформації режиму в сторону тоталітаризму, органічно не вписувалась в цей процес. Тому в тезах КП(б)У до червневого пленуму 1926 року з підсумків українізації, було вперше заявлено про українізацію як чинник зростання націоналізму і шовінізму з одночасним формуванням жупелу “націонал-ухильництва”, який в подальшому прислужився ліквідації українізації як практичної політики. Боротьба з націонал-ухильництвом, а пізніше з “українським буржуазним націоналізмом” стало невід’ємною, поряд з терором, найхарактернішою рисою сталінізму як класичного тоталітаризму в Україні. Виходячи з цього, враховуючи обґрунтування попереднього розділу, наступний період – 1927 - кін. 1932 р., ми вважаємо першим періодом сталінізму в Україні.

Перший період сталінізму започаткував процеси реальної поступової ліквідації (обмеження відбувались на протязі попереднього) суверенного статусу УСРР, надавши йому відповідного ідеологічного обґрунтування. Для розуміння сутності цього періоду акцентуємо увагу на деяких аспектах політики українізації, як вимушеного дипломатичного кроку для утвердження комуністичного режиму в Україні, зокрема її політологічного змісту.

Окрім культурних аспектів українізація перш за все охопила комплекс державних та політичних проблем УСРР, мовою політологічних категорій українізувався “центр рішень”. Прихід до нього значної кількості українців не міг не позначитись на політичному житті в Україні та спробі змінити зміст політичного процесу, модифікувати політичну систему. Українізувалась політична свідомість та культура, українізація віджила невщухаючі настрої націонал-комунізму навіть серед суб’єкта політичної влади в Україні в рядах КП(б)У, що створювала сприятливий ґрунт для майбутнього націонал-ухильництва. [97, с.255]

В питаннях політики, стратегії і тактики партії, місця і ролі в ній українського елементу найголовніші питання державного статусу України, українізація була представлена діяльністю О.Шумського, членом ЦК КП(б)У і наркомом освіти УСРР. Повірівши в українізацію як стратегічну лінію партії,

будучи патріотом України (колишній боротьбист) він розгорнув роботу на послідовне втілення федералізму, українізації перш за все партійного, радянського, адміністративного апарату України, інших сфер її життя. Одночасно з ним письменник М.Хвильовий був ініціатором дискусій про шляхи і напрями розвитку української літератури. виступаючи за її орієнтацію на Європу (“Геть від Москви”), що в кінцевому результаті могло накласти відбиток на вирішенні проблеми вибору шляхів розвитку України взагалі. В центрі розуміли, що кінцевою метою націонал-комунізму реально могла бути самостійна Україна, що абсолютно суперечило ідеям світової революції, на яку ще в цей час надіялись, а також відведеній ролі України в самому СРСР. Це і послужило причиною боротьби, ініційованої Сталіним, з т.зв. “націонал-ухильництвом” в 1926-1928 рр. Під час зустрічі восени 1925 року О.Шумського з Сталіним, перший зазначив, що український ЦК повинен сам керувати культурними і національними процесами на Україні, але з Москви посилають працівників, котрі не розуміють національних питань і, що надзвичайно важливо, українські комуністи вже вирости і мають самі обирати керівників партії та уряду. [200, с.22] Саме ці дві речі, – підкреслює Ю.Шаповал – “не відряджати з центру діячів і дозволити українським політикам самостійно визначати керівників – ніколи не будуть дозволені сталінським режимом”. [181, с.137] Після усунення Шумського українізація, завдяки М.Скрипнику, не припинилась, але змістилась в культурницьке русло, перш за все в галузь науки, освіти, культури, що означало її згортання на вищому рівні політичної влади, проведення в чітко окреслених рамках, вихід за які вважався націонал-ухильництвом. Яскравим прикладом цього може бути поява чергового ухилу і боротьба з ним – “волобуєвщина”, коли вимогу економічної рівноправності і самостійності УСРР теоретично обґрунтував в 1928 М.Волобуєв. Зазначимо, що погляди “націонал-ухильників” були досить поширені в політичних колах України. Б.Кравченко зазначає, що головна відмінність між націонал-комуністами і багатьма центристами в КП(б)У визначалась скоріше тоном, формулюванням, стратегією і тактикою, ніж принциповою різницею. [89,

с.137] Отже, згорання українізації в політичній сфері яке розпочалось з др. пол. 20-х рр. в момент її піднесення означало початок нового періоду в етнополітичному розвитку СРСР, відносин між УСРР і союзним центром. Боротьба з націонал-комунізмом, “націонал-ухильництвом” засвідчили, як зазначає Т.Гунчак “...початок наступу Москви на українське відродження, ідеологічну підготовку до остаточної розправи з українізацією, яку мали довершити каральні органи за дорученням партії. [46, с.194] Ця розправа розпочалась в ході реалізації широкомасштабної програми індустріалізації та колективізації як початку трансформації суспільства на ґрунті ідеології, в нашому випадку комуністичної, що є характерним для тоталітаризму.

Реалізація цієї програми вимагала, окрім радикальних змін в системі партійного керівництва, державного апарату і управління, остаточної централізації відносин між Україною та центром. Іншими словами, ліквідувати “національний бар’єр” на шляху до повного встановлення тоталітаризму, який за словами американського історика Д.Мейса “...пожирає будь-які анклав автономності на своєму шляху”. [116, с.45] Це означало і новий етап у формуванні тоталітарної імперії, щоб перетворити СРСР – “складну єдність” про яку мріяв М.Волобуєв, у сталінську імперію, потрібно було зламати Україну. [116, с.45] Зазначимо, що курс на суцільну колективізацію, який засвідчив примат політичних рішень над економічною доцільністю, що є теж характерним для тоталітарних режимів, окрім економічного мав і політичний зміст. Угорські дослідники сталінізму Л.Беладі та Т.Краус зазначають, що “...головна проблема була не лише в тому, що сталінське мислення щодо колгоспів виключало економічну зацікавленість. Справа була в іншому – до колгоспів підходили як до політичних організацій”. [13, с.170] Тобто з допомогою колгоспів можна було остаточно приборкати українське селянство, основну силу національного руху, економічно поставивши селянина в повну залежність від держави. Україна займала особливе місце в сталінських планах як найголовніша аграрна база СРСР, їй відводилась роль своєрідного полігону, “...щоб дати протягом найкоротшого

строку зразки організації великого громадського господарства” – зазначалось в рішеннях листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 року. [93, с.100] Здійснення цих грандіозних планів означало корінну ломку традиційної системи господарювання в українському селі, а значить і різке зростання антирадянських настроїв. Враховуючи це, а також досвід громадянської війни, головну опору в політиці перетворення суспільства було зроблено на примусові та репресивні методи. Першого удару було нанесено дореволюційній інтелігенції та заможному селянству, які з самого початку існування радянської влади вважались її ворогами. Окрім того ліквідація заможного селянства (“куркульства”), на думку, Р.Конквеста, була проведена для обезглавлення селянства і таким чином ослаблення опору введенню нового порядку. [83, с.131] Зазначимо, що 1930 рік започаткував практику масових депортацій, що стали характерними для всього функціонування сталінізму. Кількість депортованих, згідно з офіційною, наведеною в газеті “Комуніст” (1934, 21 грудня) статистикою, в період колективізації становить 1 200 000 осіб. Депортовані в північні райони Росії та Сибіру українські селяни стали дармовою робочою силою сталінської індустріалізації, позаекономічним джерелом її фінансування. Як показує аналіз архівних джерел більшість розкуркулених селян були готові позбутись всього, лише б залишитись дома. [222, спр.3189, ар.6] Але навіть обезглавивши селянство, опір колективізації наростав. Однією з причин, в очах центрального керівництва, стала розбуджена в період національно-визвольних змагань та українізації національна свідомість українського села, націоналізм. За логікою московського керівництва, загострення класової боротьби в Україні повинно було мати національну специфіку. Тому поряд з селянством об’єктом репресій в цей період стала дореволюційна інтелігенція, як основний провідник національних цінностей, державницьких традицій, яка активно приймала участь в українізації, водночас перебуваючи в стані прихованої опозиції до влади. Сталін прагнув не тільки її ліквідації, але і показати народу “зрадницьке обличчя націоналістичної інтелігенції” в період “корінного перелому”, соціалістичних перетворень, і з цією

метою сфальсифікувавши руками ДПУ справу “СВУ”. Саме в Україні розпочинається серія сфальсифікованих судових процесів 30-х рр. в СРСР як один із засобів розправи над політичними опонентами з залученням широких кіл громадськості.

Організація відкритого судового процесу над сфальсифікованою справою СВУ в ході колективізації та розкуркулення розпалювала суспільно-політичну атмосферу в Україні, сприяла формуванню в масовій свідомості образу внутрішнього ворога, “націоналіста”, “шкідника”, унаочнювала сталінську тезу про загострення класової боротьби в ході соціалістичних перетворень та, чи не найголовніше, нав’язувала та обгрунтовувала в суспільстві необхідність терору та репресій. Мілітаризація громадської думки, прищеплення суспільству страху перед справжніми та вигаданими ворогами, активно творили в свідомості громадян альтернативну дійсність. [184, с.38] Все це сприяло політизації та ідеологізації суспільної свідомості, маніпулюванні нею, спрямуванні в потрібне владі русло, формувало нетерпимість до інакодумства. В ході цієї справи було нанесено удару по іншому важливому фактору процесу українського відродження, духовній опорі національно свідомої частини українського суспільства – УАПЦ. По відношенню до неї вже чітко простежується і російський шовінізм. Як показують архівні джерела, органами ДПУ активно провадилась робота серед парафіян цієї конфесії з метою організації переходу їх під юрисдикцію РПЦ і “синодальний статут”. [222, спр.2998, арк.2] Характерно, що соборна ухвала (про розпуск - В.Г.) майже дослівно пізніше повторила доповідь ДПУ про УАПЦ, яка надавалась слідством під час процесу над СВУ. [72, с.510]

Тоталітарній системі, що формувалась в СРСР і Україні необхідно було знайти достатню кількість “шпигунів”, “диверсантів”, “шкідників” на яких можна було перекласти власні злочини та численні народногосподарські прорахунки, тому це і послужило однією з причин фабрикацій на протязі 1931-1932 рр. чергових справ – УНЦ та УВО. Перша послужила причиною до арештів вчених ВУАН, які повернулись з еміграції в 1924-1925 рр, друга – розпочала серію

арештів серед галичан, які працювали в СРСР, стала основою для подальших репресій вже молодій, радянській інтелігенції. Характерно, що реальною основою репресій було насамперед соціальне походження, освіта (більшість галичан мали європейську освіту, були в минулому офіцерами австрійської армії) в чому проглядається певна логіка – з одного боку вони найбільше підходили на роль “диверсантів” та “шпигунів”, а з другого – позбутись таким чином “інородного тіла” в процесі формування нового ладу. Отже, з громадсько-політичного життя УСРР усувалась найактивніша частина української національної еліти, рушіїв українізації паралельно з ліквідацією найактивнішої частини українського селянства як основного носія національних цінностей, соціальної основи української нації. Звинувачення в 1929 році українського марксистського історика М. Яворського, одного з найближчих соратників Скрипника в інтерпретації української історії як окремого від російського процесу [222, спр. 2920] і подальший розгром української марксистської історичної школи визначало новий об’єкт репресій – українську течію в КП(б)У. Все це в сукупності означало, що в процесі реалізації соціалістичної (тоталітарної) програми, ідеології було вирішено покінчити з українізацією, як основним чинником національного відродження. Основною причиною цього стало те що політика українізації мала непередбачені наслідки – вона дійшла до пункту, коли національне питання почало швидко переростати в селянське питання і в кінцевому своєму підсумку приводило до політичної самодіяльності України як держави. Сприяння українській мові та культурі в місті і партійно-державному апараті створило неселянські центри підтримки українських національних прагнень. Д.Мейс стверджує, що за часів Скрипника, УСРР почала відігравати в радянській політиці роль, подібну до тої, яку відігравала Польща у ранні роки правління Гомулки – будучи частиною цілого, була свідомо своєї окремішності, ревниво стерегла свої прерогативи і найменше хотіла наслідувати московське керівництво при вирішенні своїх внутрішніх справ. [219] Отже, все це суперечило загальній програмі будівництва соціалізму, однією із стратегічних цілей якого було “...не тільки знищення

роздрібненості на дрібні держави, но і їх злиття”, [98, с.261] яке згодом назвали “новою історичною спільністю” – радянським народом. Таким чином, окреслюється основний мотив та соціально-політичне підґрунтя репресій – “...обезглавлювання нації шляхом усунення її кращих виразників було б суттєвою перепорою на шляху національного відродження” – зазначає Р.Конквест, – “...саме це пізніше стало очевидним мотивом Катинської трагедії і масових депортацій з країн Балтії в 1940 р.” [83, с.246]

На протязі цього періоду відбулись і інші характерні для тоталітаризму процеси. Якщо на протязі 20- х рр. духовна сфера знаходилась під контролем політичної системи і насадженої ідеології, то на поч. 30-х рр. відбувався процес її повного поглинення та політизації. Так, наприклад, постанова ЦК КП(б)У від 12.01.1931 р. “Про кадри преси” вимагала обов’язкового членства головних редакторів в бюро парткомітетів. Аналогічна постанова “Про скорочення мережі радіогазет і реорганізацію політичного радіомовлення” визначила його основне завдання в тому, щоб бути в “...умовах розгорнутого соціалістичного наступу...могутнім зрядом партії в справі мобілізації мас на здійснення завдань переможного будівництва соціалізму”, – стати органом відповідних парткомітетів. [56, с.21-22] Отже, проходив невід’ємний для тоталітаризму процес трансформації ЗМІ в пропагандистську машину, власне інформаційна частина в них якщо не щезала, то дозувалась і подавалась у відповідному ідеологічному забарвленні та інтерпретації, що перетворювало їх в один із складових елементів тоталітарного механізму реалізації політичної влади. Іншим аспектом наступу тоталітаризму в духовному житті республіки стала уніфікація системи освіти, яка розпочалась після відповідного рішення ЦК ВКП(б) в 1931 році, підпорядкування вищих навчальних закладів республіки Москві в 1932 р.

Радикальні зміни політичного та соціально-економічного курсу партії стали основою для остаточної централізації та уніфікації всього суспільного життя УСРР. В 1929 році була прийнята чергова конституція УСРР, де адекватно відобразились зазначені процеси. Згідно неї УСРР позбавлялась права відносин з

іноземними державами, детально розроблені положення про центральні органи влади, домінацію виконавчої влади, подальшу централізацію, новим був пункт 15, де передбачалось проблеми національної безпеки України покласти на ДПУ УСРР, але на його чолі був уповноважений ОДПУ СРСР. Все це вело до остаточної ліквідації того автономного статусу УСРР, яким вона володіла (де-юре) ще з 20-х рр. Так, на початку 30-х рр. було підпорядковано союзним відомствам наркоми внутрішніх справ, юстиції, земельний, адміністративний поділ України пристосовано до системи, яка була в Росії, ліквідовано українські торговельні представництва за кордоном, встановлено єдине громадянство СРСР без громадянства союзних республік. Отже, вищезазначені процеси стали практичним продовженням ідеологічної кампанії проти “націонал-ухильництва” 1927-1928 рр. як спроби наповнити політичним та економічним змістом українізацію та суверенітет УСРР. Таким чином, процес ліквідації повноважень України в рамках СРСР став одним із складових елементів у формуванні механізму тоталітарної влади в Україні, його основною специфічною рисою. Г.Костюк відзначає, що 20-ті роки в СРСР пройшли під знаком боротьби двох сил: – централістсько-імперської з одного боку і національно-визвольних, незалежницьких сил республік з другого. [85, с.109] Тому логічним завершенням в процесі формування тоталітаризму стала ліквідація цих незалежницьких сил на протязі 1933- 1934 рр. остаточна централізація та уніфікація України. Цьому об’єктивно сприяла і соціально-економічна ситуація в Україні, яка склалася внаслідок форсованої колективізації.

Примусові методи колективізації, розкуркулювання, реквізиція хліба, привели до катастрофи в сільському господарстві і голоду в українському селі. Якщо причину цього українське керівництво вбачало в нереалістичних планах Москви, то московське – в невмінні української парторганізації правильно впроваджувати в життя плани колективізації і хлібозаготівель, правильно керувати республікою, толерантності до українського “націоналістичного ухильництва”. Таке протистояння двох центрів влади в умовах реалізації

тоталітарної програми трансформації суспільства вимагало якнайскорішого розв'язання цієї проблеми, тобто усунення одного із центрів, точніше української течії в КП(б)У і припинення українізації, яка виплекала національну солідарність, що загрожувала сталінським планам визиску України. Вирішення даної проблеми визначило зміст другого ключового, на наш погляд, періоду в становленні сталінізму в Україні: – кін. 1932-1934 рр., на протязі якого відбулись чистки всіх рівнів партійно-державного апарату та всіх сфер суспільного життя України, припинення українізації і початок русифікації. Вона стала однією з характерних рис функціонування як сталінізму, так і радянського тоталітаризму взагалі, під гаслом боротьби з подальшими проявами “буржуазного націоналізму”. Необхідно зазначити, що хоча безпосереднім поштовхом до того, що відбулось на Україні в 1933-1934 рр. був опір українського керівництва сталінським планам колективізації та хлібозаготівлям, це прискорило лише те, що відбулось би так чи інакше, виходячи з природи тоталітаризму, який формувався. Побудована за унітарним принципом партія не могла в умовах становлення тоталітарної політичної системи містити в собі національну течію, а поліетнічна держава в цих умовах – автономію. Опір українських комуністів в 1932 році сталінським планам хлібозаготівель, які вели до голоду в Україні, був для Сталіна, на наш погляд, частиною загальної проблеми націонал-ухильництва, розгромленого на поч. 30-х. Згорнувши українізацію на політичному та економічному рівні, наступила черга і культурного. Б.Кравченко справедливо відзначає, що вона “...була вузловим пунктом політичної опозиції...тому сталінське керівництво мало взяти і культуру під свій контроль”, [89, с.188] (згадаємо “шестидесятництво”, яке було результатом “хрущовської відлиги”, в свій час виникнення Руху як опозиційної до тодішньої КПРС і КПУ політичної сили, створеного з ініціативи українських письменників на поч. 90-х). Тому П.Постишеву, наміснику Сталіна на Україні, посланому 1933 році, було поставлено завдання одночасно з чисткою партії, розгромити “скрипниківську контрреволюцію” в культурному розвитку і забезпечити “більшовицьке” керівництво в сільському господарстві. [134, с.8]

Масові чистки та репресії розпочались з усунення М.Скрипника з посади наркома освіти в кінці лютого 1933 року. Червневий виступ Д.Мануїльського (охарактеризованого Л. Троцьким “як найогидніший” ренегат “українського комунізму”) перед Київською парторганізацією, ідеологічно обгрунтував початок цієї кампанії: “...Тут, на Україні, існують певні установи, які, маючи високі титули академій, інститутів, наукових товариств, слугують класово-ворожій ідеології. Ряд теоретиків національне питання висуюють на перше місце, всупереч цілісному ленінському вченню”. [83, с.301] Це означало, що багаторічна праця М. Скрипника та його соратників у галузі національного питання (науково-дослідні кафедри з національного питання при інституті марксизму і ВУАН) були ворожими. Внаслідок, всі члени партії, які працювали в галузі культури, науки, мистецтва потрапляли під “чистку партії”, прийняту постановою ЦК КП(б)У в кінці 1932 року. Це давало можливість для остаточного перетворення КП(б)У в слухняну обласну організацію. Самого Скрипника було звинувачено в приховуванні в Наркоматі освіти ухильників, шкідників, контрреволюціонерів, що послужило початком відкритої кампанії обвинувачень і неприхованих образ проти нього особисто і привело до його самогубства в липні 1933 року. Смерть М.Скрипника символізувала закінчення цілої епохи в політичній історії України ХХ ст., епохи існування розвинутої державної організації і національно-державних інститутів, хоч і обмежених рамками єдиної і союзної держави. Вона водночас і означала перехід до нових принципів національної політики в СРСР, про що засвідчила робота об’єднаного пленуму ЦК ВКП(б), який відбувся 18-22 листопада 1933 року. Цей пленум став не тільки апофеозом політичної кампанії проти Скрипника, але й спробою довести “що в даний момент головна небезпека є місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами”. [200, с.121]

До цього часу панівним і спрямовуючим політику партії в національному питанні був лозунг боротьби з великодержавним російським націоналізмом, висунутий ще Леніним і прийнятий на XII з’їзді РКП(б) у 1923 році. Рішення

пленуму ЦК і ЦК КП(б)У, санкціоноване XVII з'їздом ВКП(б) стало поворотним в національній політиці партії, означало закінчення епохи українізації, повернення до політики централізму, поступової русифікації. Як зазначає Д.Мейс, Сталін взяв на озброєння російську ідею, як політичний клей, для склеювання атомарного тоталітарного суспільства. Саме російська ідея була ферментом сталінізму, вона почала відігравати значну роль в процесі суворої регламентації суспільства, підпорядкуванні всіх сфер життя державі. [116, с.45] Розгортання терору та його механізм, “викриття контрреволюційних організацій”, достатньо висвітлено в науковій літературі, [18; 19; 28; 48; 200] лише зазначимо, що хоча каральні органи вже мали досвід такої роботи, репресії проти учасників громадянської війни, керівників та членів комуністичної партії проводились вперше в СРСР, що можна, на наш погляд вважати “генеральною репетицією” політичних репресій в цілій країні в др. пол. 30-х. Важко визначити і загальну кількість жертв цих репресій (Я.Грицак зазначає, що в період з червня 1932 по травень 33 р. чисельність КП(б)У зменшилась з 520 тис. до 285 тис. членів; [45, с.177] О.Субтельний вказує, що між січнем 1933 р. та січнем 1934 р. КП(б) втратила 100 тис.чол, [171, с.365] не говорячи вже про про безпартійних. Але, без сумніву те, що “...втрати були найтяжчими там, де вони були найменш бажані, особи, які відзначались певною незалежною думкою, всі ті хто зазнав відносно вільного національного і культурного розвитку були усунені” – підкреслює Б.Кравченко. [89, с.170] Їх замінили відряджені з Росії, в доповнення до вже раніше направлених в числі “двадцятип’ятитисячників”, 3 тис. функціонерів республіканського рівня і декілька тис. районного, які слухняно виконували вказівки московського керівництва, що зарубіжним українознавцем І.Борисом було влучно визначено “як друге повернення росіян”. [89, с.180-190] В науково-дослідних закладах їхня частка з 1929 р. по 1934 зросла з 31% до 50%, українців зменшилась з 50% до 30%. [45, с.365] Проте, найбільшим злочином сталінізму була організація штучного голодомору 1932-1933 рр. Про його політичні причини достатньо аргументовано довели українські та зарубіжні вчені, зокрема

Я.Дашкевич, Д.Мейс, Конквест, С. Кульчицький. [49; 116; 83; 93] В свою чергу тільки в голодному 1933 в Україну було переселено 117149 чол. з Росії, [93, с.354] в 1934 в результаті цього ж “доприселення” – 240 тис. сімей. [124, с.61] Окрім цього голод призупинив “українізацію” південно-східних міст України, поповненню яких відбувалось за рахунок міграції з Росії. Отже, в цей період розпочалась планомірна русифікація, яка тривала на протязі наступних десятиліть. Для ослаблення українізації в цей період влада використовувала і класичний імперський принцип – “розділяй і владарюй”, протиставляючи українські інтереси та інтереси національних меншин, які проживали на Україні, ініціюючи скарги з їхньої сторони на “український шовінізм”, критикувала місцеве керівництво за недостатню увагу до них. Збільшувалось число національних районів та рад, шкіл. Звичайно, що це була тільки тактика, вже з 1934 року розпочався наступ на освітні заклади поляків, німців, а пізніше і євреїв. [220, s.56]

На протязі цього періоду завершився остаточний процес уніфікації духовної сфери. З системи НарКомОсу, який за часів українізації фактично охоплював всю сферу культурного та освітнього розвитку, було виділено ряд самостійних структур управління окремим галузями та культури і передано в підпорядкування союзним органам, а функції останнього звелись до управління загальноосвітніми школами. Згідно постанови ЦК ВКП(б) “Про перебудову літературно-художніх організацій від 23.04.1932 р. було ліквідовано літературно-художні угруповання (а їх в Україні нараховувалось в кін. 20-х більше 40). На їхньому місці з уцілілих митців були утворені централізовані єдині союзні спілки, які підпорядковувались і контролювались агітаційно-пропагандистськими відділами партії. В Україні цей процес відбувався на фоні знищення українського письменництва, що розпочалось в цей період і пізніше одержало влучну назву “розстріляного відродження”. Все це відповідало сутності єдиної унітарної тоталітарної держави-імперії, в яку, зламавши Україну перетворювався СРСР – єдина держава, єдина

ідеологія, єдина культура, єдина освіта – і які, в свою чергу, підпорядковуються єдиній партії.

Третій період сталінізму – кін. 1934 – сер. 1941 рр., поч. війни СРСР з Німеччиною, – на думку ряду дослідників вважається періодом на протязі якого сталінізм повністю сформувався як класична тоталітарна система. Але, як вже вище підкреслювалось, особливістю України було те, що не вся її етнічна територія входила в склад СРСР і тому, виходячи з позиції соборності, ми поділяємо думку Б.Кухти, що остаточно і повністю сталінізм сформувався в роки війни і перше десятиліття після неї. [97, с.308] Окремо можна визначити 1939-1941 рр., як перший період впровадження його в Західній Україні.

Друга половина 30-х рр. – ключовий період у формуванні сталінізму в СРСР, коли відбувається остаточно становлення тоталітарного режиму, який після подолання загрози власної ліквідації, починає усунення і знищення не тільки своїх опонентів але і вигаданих ворогів. До 1935 року Сталін змушений був ділитися своєю владою з залишками (після розгрому троцькістської опозиції) ленінської гвардії – своїми союзниками по боротьбі з Троцьким як у партійних так і в радянських органах. Для розуміння сутності цього періоду, логіки розгортання терору та його об'єктів необхідно, на думку польсько-американського історика і політолога А.Валіцького, виокремити три різні застосування терміну “тоталітаризм” для окреслення трьох різних речей: 1) тоталітарного потенціалу певних ідей; 2) тоталітарного характеру певних революційних рухів; 3) тоталітарного характеру держави. [26, с.376] При цьому численні ідеї Маркса і Енгельса, їхня концепція людського визволення, а також концепція наукового соціалізму відносяться до першого із цих значень. Ленінізм як революційний рух є найдосконалішим наближенням до тоталітаризму у другому значенні. Натомість сталінізм як державотворча фаза ілюструє тоталітаризм у третьому значенні, що містять у собі як тоталітарні ідеї, так і досвід тоталітарного руху. Отже, Сталін не зрадив своєї місії, звівши наклеп на більшовицьку “стару гвардію” і винищивши її. Він бачив у ній потенційне

джерело революційного ферменту в державі і вчинив згідно з тоталітарною логікою. [26, с.376] Можна погодитись з таким баченням основної причини винищення колишніх соратників і провівши аналогію з розправою Гітлера над штурмовиками Е.Рема в 1934 році. “...Ніч довгих ножів” (розправа Гітлера з опозицією серед командування – підказала йому (Сталіну – В.Т.), шлях до зміцнення самовладдя, а XVII з’їзд ВКП(б) визначив конкретні цілі – зазначає А.Трубайчук. [183, с.111] Отже, будівництво соціалізму як втілення в життя тоталітарної програми – вимагало і проходило паралельно з зміцненням держави і одноособової влади в ній, (враховуючи і зовнішні обставини, про які пізніше зазначимо). Варто вказати, що з цією метою збільшувалась і кількість каральних органів – НКВС, що в декілька разів була більшою як радянських, партійних і військових працівників наприкінці 30-х рр. [149, с.39] Зупинимось на деяких особливостях цього періоду в Україні.

На відміну від центральних районів СРСР, зокрема Росії, в яких розгорнувся масовий терор після вбивства Кірова, Україна переживши трагедію голодомору та репресії першої половини 30-х в черговий раз продовжувала бути його об’єктом. Як слушно зазначають автори монографії “Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки” – “...все що в нашій історичній свідомості пов’язане з датою “1937” почалось ще в 1933, ...відтоді репресивна сталінська машина перемелювала на табірний пил і знищувала в якийсь інший спосіб усе бодай трохи помітне серед українських інтелігентів”. [с.309] В 1935-1936 році продовжувались арешти серед українських літераторів паралельно з репресіями проти колишніх опозиціонерів. Саме тому серед української партійної і безпартійної інтелігенції жертв терору було в декілька разів більше, ніж у центральних областях Росії. [1, с.37] Московський дослідник Е.Белтов зазначає, що в 30-ті рр. репресовано майже 500 літераторів, [80] хоча, звичайно, що кількісно ці втрати неможливо виміряти, гинула еліта нації. Розв’язання “великого терору”, його механізм, хронологія, об’єкти, викриті “контрреволюційні організації” висвітлено у великій кількості і робіт і публікацій 90-х рр., тому в даній дисертаційній роботі немає

сенсу детально зупинятись на цій найхарактернішій рисі сталінізму. Звернемо увагу на деяких інших аспектах та особливостях цього періоду сталінізму в Україні.

Проведений аналіз показує, що терор який розпочався в СРСР на протязі 1935-1936 рр., в УСРР практично не зачепив її партійного і радянського керівництва і воно навіть встигло консолидуватись, завдяки П.Постишеву. З погромника українізації він перетворився, якщо не в її прихильника, то, по крайній мірі, перестав бути її ворогом. В 1936 році він звертав увагу республіканських комуністів і керівників на необхідність знання української специфіки, духовного життя, які склались історично та економічно, знати “...історію України, її економіку, історію її культури, історію КП(б)У”. [143, с.9-33] Більше того, на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) в 1937 році, де вирішувалась доля Бухаріна і Рикова, Постишев висловився проти їхнього розстрілу (Г.Костюк вважає, що існувала домовленість українського ЦК, керівників нацкомпартій та урядів союзних й автономних республік, крайкомів і обкомів, командармів Червоної армії, речником яких він став). [85]

На думку західних дослідників (зокрема Б. Кравченка, Г.Костюка, О.Субтельного) [89; 85; 171] яку поділяють і вітчизняні науковці, [60, с.162] особливістю України в цей період стало і те, що навіть з усуненням П.Постишева українське керівництво продовжувало опиратись чисткам. Це напевне могло стати безпосередньою причиною і приводом до того, що на протязі 1937-38 рр. фактично була репресована вся політична еліта України, а КП(б)У, за відомим висловом М. Хрущова “була вичищена до блиску” – репресовано 37% членів, тобто близько 170 тис. осіб. [60, с.162] Врахуємо і сотні тисяч безпартійних українців.

Іншим аспектом даного періоду в Україні стала реалізація нового етапу національної політики, який розпочався в 1933-34 рр. розгромом українського відродження. Російські дослідники В.Соловйов та О.Клепікова в зв'язку з цим проводять цікаві паралелі зазначаючи, що “...поліцейським тенденціям в

російській політичній історії були притаманні підйоми великодержавного шовінізму, не тільки в роки сталінізму, але і в часи реакційних імператорів Миколи і Олександра III, Миколи II". [160, с.33] Нова політика проявила себе, окрім розгрому українського відродження, в започаткованні практики масових депортацій та репресій по відношенню до національних меншин – поляків, євреїв, німців та інших, які проживали в Україні. Щоб покінчити з їхнім національним відродженням у квітні 1938 ЦК КП(б)У прийняв постанову, в якій зазначалось “недоцільним і шкідливим” функціонування національних шкіл, в цьому ж місяці була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК КП(б)У “Про обов’язкове навчання російської мови в неросійських школах України”, а роком пізніше були ліквідовані національні райони і національні ради. [220, s.52-61] З іншої сторони – узаконення російської національної історії і націоналізму, русифікації, експансія російських кадрів в Україну для поповнення “вичищених” партійних, радянських, господарських структур всіх рівнів. Маніпулювання націоналізмом як суспільно – політичним чинником стало важливою рисою сталінізму у воєнні та післявоєнні роки. Іншим аспектом цієї політики був вихід імперських амбіцій назовні, в дусі традиційної зовнішньої експансії царської Росії. Як пізніше признавався В.Молотов, своє завдання, як міністр закордонних справ, він бачив в розширенні кордонів СРСР, з чим ми (з Сталіном - В.Т.) непогано впорались”. [169, с.14-15] Зазначимо що в процесі анексії нових територій паралельно відбувався і процесі впровадження вже сформованого тоталітарного режиму, його вихід назовні.

В даному контексті подій можна провести історичну паралель: в 1917 році УНР стала першим об’єктом для реалізації концепції “експорту революції” ззовні, з боку більшовицької Росії, а в 1939 році Західна Україна була першим прикладом (як і Західна Білорусія) “експорту” сформованого тоталітарного ладу. Цей досвід пізніше був перенесений на Північну Буковину, країни Прибалтики, а також в післявоєнному сталінському устрої світу. Варто детальніше зупинитись на процесі підготовки до цієї акції та перших днів впровадження і функціонування тоталітаризму в Західній Україні, що на наш погляд, недостатньо розкрито в

існуючій літературі з даної проблеми, зокрема підготовка і функціонування каральних органів. Опубліковані тепер архіви ФСБ Росії дають можливість для такого аналізу.

Активна підготовка до реалізації пакту Ріббентропа-Молотова розгорнулась в СРСР вже в перші дні після вторгнення німецьких військ у Польщу на початку вересня 1939 року. Вона включала в себе в основному три аспекти – військовий, політико-ідеологічний, та розробку механізму впровадження вже повністю сформованою в СРСР тоталітарного ладу для повної інтеграції територій, які згідно радянсько-німецьких домовленостей відходили до СРСР (в нашому випадку – Західної України). Коротко зупинимось на двох останніх аспектах.

Як свідчать джерела, [163, с.94] для радянського уряду певну проблему складало політико-ідеологічне обґрунтування перед світом і власним народом реалізації розподілу сфер впливу в Європі. Для вирішення цієї проблеми ідеологічна машина СРСР використала одну з найбільших проблем довоєнної Польщі – національну, її політику по відношенню до українців і білорусів. Офіційно дотримуючись нейтралітету в перші два тижні війни, 14 вересня в передовій статті газети “Правда”, “Про внутрішні причини воєнної поразки Польщі, вперше в офіційній радянській пропаганді різко критикується довоєнна національна політика Польщі. Тим самим, було почато ідеологічну кампанію підготовки анексії Західної України і Білорусії. Офіційним приводом до вступу Червоної Армії на територію Польщі, керівництво СРСР назвало захист життя і майна населення Західної України і Білорусії, “дати можливість цьому нещасному населенню працювати спокійно”, хоч і напередодні цієї акції, ввечері 16 вересня, В.Молотов зізнався німецькому послу, що таке обґрунтування викликає певні труднощі, тому що раніше СРСР не турбувався щодо своїх меншин у Польщі. [163, с.94] Тим не менше, саме таке трактування “золотого вересня” 1939 року на протязі 50-ти років завуальовувало справжні причини і мету цих подій в радянському суспільстві і офіційній історіографії, і як не прикро і тепер сприймається в деяких колах сучасної Росії. [126, с.87]

Паралельно з цим, розпочалась підготовка до вирішення наступної проблеми – вже в ході наступальної операції радянських військ і встановлення контролю над зайнятими територіями, приступити до їх прискореної інтеграції в склад СРСР, що означало встановлення там тоталітарного режиму радянського зразка. Це передбачало певні труднощі і враховуючи те, що 2/3 населення Західної України складала українці, які до цього проживали в зовсім іншій суспільно-політичній формації, були носіями досить високого рівня національної свідомості, політичної культури, що базувалась на діяльності розвинутих суспільно-політичних, економічних інституцій, альтернативній ідеології, релігійних цінностях, досвіду національно-визвольної боротьби 1918-20-х рр. Все це давало їм навіть в умовах авторитарної Польщі відкрито захищати свої національні, політичні, економічні інтереси.

Така специфіка об'єктивно вимагала додаткових зусиль в діяльності, насамперед, карально-репресивних органів, на які опиралась в своєму функціонуванні сталінська тоталітарна система. Слід відзначити, що для виконання своїх функцій в нових умовах, органи НКВС вимагали відповідної підготовки та організації своєї роботи, що в основному було зроблено на протязі перших двох тижнів німецько-польської війни. Зокрема, згідно наказу НКВС СРСР №001064 від 8 вересня 1939 року [126, с.70-73] в Київ було відряджено 90 працівників НКВС як з України, так і з інших регіонів СРСР; 180 оперативно-політичних працівників прикордонних військ; створено 5 оперативно-чекістських груп в складі Київського Особливого військового округу, кожна чисельністю 50-70 чекістів; виділено з числа військ Київського і Білоруського прикордонних округів в розпорядження начальників оперчекістських груп для виконання спецзавдань по одному батальйону чисельністю 300 бійців кожен; заступником наркома внутрішніх справ СРСР Кругловим створено резерв в кількості 300 працівників з числа територіальних органів НКВС; для організації і проведення всіх необхідних заходів, а також для відповідного контролю на Україну відряджено заступника народного комісара внутрішніх справ СРСР Меркулова. За

два дні до вступу Червоної армії на територію Західної України і Західної Білорусії органам НКВС УРСР і БРСР була направлена директива НКВС СРСР “Про організацію роботи у визволених районах Західних областей України і Білорусії” [126, с.79-80] в якій, зокрема, визначались завдання і функції оперативно-чекістських груп, організацію з їх числа майбутніх органів НКВС “у звільнених” районах; наказувалось заарештувати окрім працівників урядових адміністрацій, керівників і членів “контреволюційних партій”, викривати підпільні “контреволюційні організації”, групи, особи.

Одночасно з підготовкою каральних органів велась робота по організації радянсько-партійного активу, який згідно плану направлявся з політвідділами армії для створення тимчасових управлінь на “звільнених” територіях спільно з керівниками чекістських опергруп. [126, с.88] Таким чином, можна стверджувати, що ще перед початком наступальних операцій Червоної армії було підготовлено основи механізму для початку відтворення політико-ідеологічних, економічних та соціальних структур, що складала основи тоталітарного ладу в СРСР.

Аналізуючи дану проблему, зауважимо, що в ряді публікацій з даної тематики, вступ радянських військ в західні частини України і Білорусії визначається ще через поняття “експорт революції”. [22, с.22] Зазначимо, що хоча похід Червоної армії і супроводжувався гаслами “класової боротьби”, “звільнення від панів” і т.д. на кшталт гасел революції 1917 року в Росії, в реальності не йшлося про жодну революцію у її власному розумінні, а радше відбувся “експорт” тоталітарного режиму.

Спроба експорту революції в Європу в 1918-1920 рр., базувалась на реальному революційному піднесенні мас, тобто внутрішньому чиннику. В даному випадку відбувся експорт вже сформованої системи тоталітарного зразка, її головних інститутів під впливом, насамперед зовнішніх чинників. Так, наприклад, утворені в ряді міст з ініціативи членів КПЗУ ревкоми, були ліквідовані, так як влада була призначена згідно розробленого заделегідь плану, тимчасовим управлінням в містах, основою яких були партійні і радянські

працівники, співробітники НКВС, а в селах – селянським комітетам під контролем “уповноважених”. Тим самим, нова влада припиняла прояви революційної ініціативи, дотримувалась завчасно складеного плану переходу до нового суспільного устрою як наслідку, насамперед, зовнішнього, а не внутрішнього фактору, і прискорюючи цей процес використанням масового терору, що було спільним, як показує історія, для таких понять як “експорт революції”, “експорт тоталітаризму”.

Вже в перші дні після вступу Червоної армії на західноукраїнські землі розпочались масові арешти, репресій і депортації населення. Так, наприклад, в повідомленні замнаркома внутрішніх справ СРСР в НКВС СРСР “Про результати роботи оперативно-чекістських груп на території Західної України” від 28 вересня 1939 року Меркулова, який контролював діяльність оперчекістських груп, говориться, що тільки однією опергрупою станом на 27 вересня 1939 року [126, с.96-97] (нагадаємо, що на території Західної України їх діяло 5 - В.Т.), було заарештовано 1923 особи, з числа офіцерів польської армії, поліцейських, поміщиків, а також “активних членів і керівників антирадянських партій УНДО, ОУН, УПСР, УСДРП”, слідчою групою у Львові **вже закінчено** (виділення наше – В.Т.) 10 слідчих справ на відомих політичних діячів і керівників “українських націоналістично-фашистських партій”. Отже, арешти були спрямовані як на руйнацію структур попереднього державно-адміністративного апарату і соціальної основи, так і на тих, хто в майбутньому, згідно тоталітарної логіки міг бути “ворогом народу”.

Події другої світової війни остаточно визначили подальшу сутність і функціонування сталінізму в Україні. Вже згадуваний А.Валіцький відзначає, що найпоказовішим проявом сталінського макіавелізму було загравання з російським націоналізмом, що набуло великої інтенсивності під час війни з Німеччиною. [26, с.393-394] Доповним, що не тільки з російським, але і з українським, який ще недавно викорінювали як “буржуазний”. Зокрема в офіційній пропаганді наголошувалось на державності України, яку прагнуть знищити німці,

апелювалось до української історії, козаччини, її героїчного минулого. В роки війни видається ряд книг, видань з історії України, української літератури, культури, тема патріотизму знаходить своє місце в творчості українських письменників. Окрім пропагандистських заходів, для справлення враження суверенності України було створено українські наркомати закордонних справ, оборони, на високі урядові пости призначено відомих українських діячів, в армії введено престижний орден Б.Хмельницького. З іншої сторони, зазначає В.Косик, [84, с.418] радянське керівництво думало таким чином послабити і усунути причини для існування українського націоналізму, який в роки війни набув мілітаризованої форми, утворивши загони ОУН-УПА. Але, коли в післявоєнний період російський націоналізм продовжував залишатись складовою частиною ідеології і політичної практики тоталітаризму, то в Україні відбулось навпаки. Партійно-ідеологічна кампанія реабілітації українського патріотизму, виконана українською радянською інтелігенцією як соціальне замовлення режиму, ставала непотрібною і послужила причиною широкомасштабного чергового ідеологічного терору, тобто була використана як свого роду провокація.

Другим важливим аспектом післявоєнного функціонування сталінізму в Україні стала соборність українських земель, включення в склад СРСР етнічних українських земель. З цього приводу зарубіжний дослідник О.Герус підкреслює, що "...інтеграція і асиміляція західних українців в радянську систему з їх відмінною політичною, культурною і релігійною спадщиною виявилась, що було жахливим для режиму, процесом двостороннім. В той час як західні українці зазнавали систематичної комунізації, східні або радянські відкривали для себе ідеали і цінності своїх західних співвітчизників", [150, с.10] тобто процес радянізації західноукраїнських земель вимагав додаткових зусиль для функціонування режиму в масштабах всієї України.

І, нарешті, чи не найголовнішим аспектом, був збройний, національно-визвольний рух на Західній Україні, "...справжня громадянська війна, спрямована проти більшовизму". [96, с.3-4]

Виділені аспекти обумовили функціонування сталінізму в його останній, післявоєнний період – 1944-1953 рр. Процес впровадження тоталітаризму в Західній Україні, як і боротьби проти сталінізму ОУН-УПА – тема для окремих досліджень, тому в даній дисертаційній роботі зупинимось на загальному аналізі цього періоду.

В роки війни, як вже відзначалось, Сталін все більше став мислити національними, а не класовими категоріями. Цілі народи оголошувались “ворогами народу”, які, на його думку, співробітничали з нацистами, за що зазнали депортації. В повоєнні роки Сталін виношував плани нового масового терору проти українського народу, особливо проти народу Західної України. Є докази підготовки масових переселень українців до Сибіру, але технічні причини (недостатня кількість вагонів, паровозів і т.д.) перешкодили цьому, [60, с.162; 140, с.79] тому відбулась лише перманентна депортація західних українців. Депортації стали характерною рисою сталінізму в післявоєнний період. Поряд з цим і покарання українців відбувалось і в інший спосіб. Так, без необхідної і військової підготовки мобілізованих солдатів з України посилали на передову, внаслідок чого серед них були величезні втрати, що можна розцінювати як прагнення радянського керівництва якомога більше позбутись населення з колишніх окупованих територій. [45, с.259] Але найбільшим злочином сталінізму в післявоєнний період можна вважати черговий голодомор 1946-1947 років в Україні, коли вилучений український хліб відправлявся в країни т.зв. “народної демократії” для підтримки прокомуністичних режимів. Поряд з цим, як показує проведений аналіз, однією з найхарактерніших рис сталінізму в його останній період, була організація ідеологічного терору в Україні, його об’єктом в черговий раз стала українська інтелігенція, “буржуазний націоналізм”. Як вже вище зазначалось, його головною причиною було піднесення українського патріотизму в роки війни, а також інформаційний прорив, знайомство з реальною Європою під час наступальних операцій Червоної армії. Монополія на інформацію – одна із важливих рис тоталітаризму, тому поява її нових джерел, що було викликано

війною, поставила під сумнів об'єктивність, зміст офіційної пропаганди та ідеології, проповідуваних ними цінностей, а значить і раціональність існування самого режиму в політичній свідомості народу, насамперед в інтелігенції.

На протязі цього періоду можна виділити дві основних хвилі ідеологічного наступу і терору проти української інтелігенції: 1946-1947; 1951-53 рр.. Від серпня до жовтня 1946 р. було прийнято п'ять ідеологічних постанов ЦК КП(б)У в яких містився детальний перелік проявів українського націоналізму в мистецтві, науці, культурі, в результаті чого було заарештовано близько 10 тис. людей. [45, с.270] В 1947 році було піддано критиці роботу Інституту історії АН УРСР за нібито інтерпретацію українського історичного процесу як відмінного від російського, вимагалось писати історію України з позицій класової боротьби, єдності російського та українського народів. Як таким духовним Інститутом, що не відповідав цій єдності була Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). Репресивна політика сталінізму по відношенні до неї не була новою, а лише віддзеркаленням офіційної політики російського самодержавства, яке в свій час розглядало УГКЦ як розсадник “мазепинства” (під час окупації російськими військами Галичини в 1914-1915 рр. УГКЦ зазнала першого погрому – закривались її церкви, за межі Галичини було вивезено ряд церковних цінностей, робились спроби насильницького навертання в православ'я, а ряд її ієрархів і священників на чолі з Шептцьким було депортовано в Росію). Сталін пішов ще далі – після арешту в квітні 1945 року єпископату УГКЦ, за сценарієм НКВС в березні 1946 року Львівський собор оголосив про ліквідацію УГКЦ і “повернення” її віруючих в лоно РПЦ. Чи не єдиного на волі ієрарха УГКЦ – Закарпатського єпископа Теодора Ромжу за відмову перейти в православ'я було підступно вбито агентами НКВС в 1947 році, [37] а священників які залишились вірними УГКЦ депортовано в Сибір (бл. 1400 священників, 800 монахинь). [107, 1992, 20.02] З іншого боку, ліквідації УГКЦ як відмінної від офіційної православної церкви, вимагала тоталітарна суть режиму, який потребує уніфікації

духовної сфери, в тому числі і релігійного життя, яке повністю контролюється владою.

В 1951-поч.53 рр. під керівництвом партійного лідера УРСР Л.Мельникова було здійснено черговий погром української інтелігенції, а також проведено партійну чистку в Україні з метою ідеологічної перевірки українських комуністів. Зазначимо, що в повоєнні роки українці вже були в більшості КПУ (1950р. – 60 % проти 19% у 1920 р.). Як відзначає О.Субтельний особливо помітною рисою членів партії, особливо її керівників, які в роки війни займались українськими справами, було відчуття внутрішньої солідарності. [171, с.590-596] Тому українська парторганізація, як і в довоєнний період була під посиленним контролем Москви, і за це першою підтримала Хрущова в боротьбі за владу після смерті Сталіна. Загалом між 1946-1951 рр. було прийнято 12 постанов українського ЦК з ідеологічних питань, що адекватно відбивались в духовному житті республіки. Так, і за даними секретаріату Ради Спілки письменників України за цей період і було репресовано 200 з 240 її членів. [107, 1993, 23.07] Зазначимо, що паралельно з цими репресивними акціями в Україні проходили загальносоюзні кампанії боротьби з “космополітизмом”, “низькопоклонством перед Заходом” які переросли пізніше в боротьбу з “єврейським націоналізмом”, сіонізмом. Цілком безглуздим на думку О.Субтельного було твердження радянської пропаганди, “...нібито українські націоналісти співпрацюють з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР”. [171, с.430] Г.Костюк зазначає з цього приводу, що готувався новий всесоюзний терор, а Україна мала стати його головною ареною. Тому сіонізм, на його думку, мав зіграти якусь важливу роль у міжнародній провокації, в українських умовах його перетворили на союзника українського “націоналізму”. [85, с.418] Звернемо увагу на те, що в цей час в Західній Україні відбувався процес інтенсивного насадження тоталітаризму, його політичних, соціально-економічних та ідеологічних підвалин. Щодо останнього, то зарубіжний українознавець Я.Білінський вважає, що ідеологічну, культурну

політику в Західній Україні “...можна зобразити, як намагання пройти за кілька років шлях українізації і русифікації, що зайняв в інших областях республіки два десятиліття”. [150, с.10] Отже, ідеологічний наступ, терор який розгорнувся в післявоєнний час, набув в Україні особливого характеру, як за масштабами так і його об’єктами і наслідками, що, на наш погляд, стало характерною особливістю функціонування сталінізму в цей період.

Іншою характерною особливістю сталінізму в цей період, стала організація переселень українців з етнічних українських земель, які відходили, згідно домовленостей Сталіна і польського комуністичного уряду в склад Польщі – Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини – на територію СРСР. Таким чином з допомогою Сталіна польський уряд вирішив розв’язати найболючішу політичну проблему довоєнної Польщі – проблему етнічних меншин. Ця насильницька акція тривала близько трьох років і завершилась сумнозвісною операцією “Вісла”, в ході якої близько 150 тис. українців з метою їхньої асиміляції було насильно депортовано на захід Польщі. [157, с.383-384] Це в черговий раз показало, що українці стали розмінною монетою в зовнішньополітичних комбінаціях сталінізму.

Отже, коли за визначенням Д.Волкогонова післявоєнний період сталінізму в СРСР був характерним його посиленням і консервацією внаслідок певної лібералізації під час війни, то в Україні, поряд з цим він набув і своїх особливостей прояву. Вони проявились, на наш погляд, у виникненні, поширенні і наслідків чергового голодомору 1946-1947 рр., однією з основних причин якого була репресивна економічна і соціальна політика сталінізму по відношенню до українського села, нехтування внутрішніми інтересами при вирішенні зовнішньополітичних проблем, пов’язаних з поширенням комунізму; широкомасштабним ідеологічним терором під гаслами боротьби з “українським націоналізмом”; завершенням радянської західноукраїнських земель і збройною боротьбою з українським національно-визвольним рухом на їх території;

ліквідацією незалежної національної конфесії – УГКЦ; масовими депортаціями і терором на західноукраїнських землях.

Таким чином, на підставі системного аналізу, зробленого на основі історизму, з врахуванням етнополітичних, соціально-економічних чинників можна визначити характерні особливості процесу становлення і функціонування тоталітаризму, та сталінізму як його класичної моделі, в Україні. Незважаючи на те, що причини утвердження сталінізму в Україні є аналогічні тим, які мали місце по всій території СРСР, тобто логічне продовження реалізації тоталітарної ідеології в життя, розпочате в 1917 році, Україна, на відміну, наприклад, від Росії мала свою специфіку цього процесу. Головною відмінністю було те, що цей процес був результатом не внутрішніх факторів суспільного розвитку, а зовнішніх, пов'язаних із збройною інтервенцією більшовицької Росії, що перервало природний процес українського державотворення, спрямувавши його у форму утворення УСРР як суверенної в складі СРСР, що мало в подальшому непередбачені наслідки. В результаті більшовизм, а пізніше тоталітаризм як ідеологія і як практика в Україні не був органічним явищем. Це в майбутньому визначило практику сталінізму своїми характерними особливостями прояву. Вони були зумовлені особливим місцем України, її економічним та людським потенціалом і потребою його повного підпорядкування центру, чого вимагала логіка трансформації більшовицького режиму в класичний тоталітаризм, який вимагав унітарного устрою. Тому однією з головних особливостей початку формування сталінізму в Україні став процес ліквідації її автономного статусу, але, політика українізації сприяла формуванню національно-патріотичних сил в КП(б)У, які могли протистояти. Несумісність цих тенденцій означала неминучість політичного конфлікту, розв'язання якого включало в себе розгром українського націонал-комунізму, ліквідації українізації та її наслідків. Це визначило наступну особливість – використання особливо жорстокого терору проти всіх категорій української інтелігенції, нищення української культури, політичної еліти, тобто

інтелектуального потенціалу нації, яка за період українізації набула ознак структурно повноцінної, урбанізованої і консолідованої. Третя особливість прояву сталінізму пов'язана з перетворенням України в своєрідний полігон проведення примусової колективізації, використання при цьому особливого виду терору – штучного голодомору з метою знищення як економічного так політичного потенціалу українського села як ґрунту національного руху. В хронологічному порядку це випереджало початок загальносоюзного терору та репресій, в чому полягає специфіка еволюції сталінізму в Україні. По-четверте, складовою частиною еволюції сталінізму в Україні була політика русифікації, великоросійський державний шовінізм, що проявляло себе на кількох рівнях: організовану міграцію російських робітників в індустріальні центри України, державних та партійних кадрів, які займали ключові посади в партійному, державно-адміністративному апараті управління, “доприселенні” російських селян в спустошені голодом українські райони, перманентній депортації українців та масової окремих народів за межі УРСР. В ідеологічній та духовних сферах це проявлялось в наданні пріоритетного статусу російській мові у всіх сферах суспільного життя та обмеження української, фальсифікуванні історії України – її народу, культури, мови, національно-визвольних рухів з позицій їхнього нерозривного зв'язку з Росією та її визначальним позитивним впливом. Яскравим прикладом цього стало знищення українських національних церков – УАПЦ і УГКЦ.

Ще одна особливість пов'язана з тим, що не вся зразу територія України стала об'єктом впровадження сталінізму. Західна Україна стала першим об'єктом зовнішньої експансії СРСР та експорту назовні повністю сформованого тоталітарного режиму (як у свій час УНР стала першим об'єктом реалізації концепції “експорту революції”). Це стало причиною справжньої національно-визвольної війни в цьому регіоні, чергових депортацій всього того, що вже

відбулось раніше на основній території України, а також організації насильницьких переселенських акцій.

Отже, для загальної теорії та практики сталінізму в Україні було характерно посилення його основних рис та наявність специфічних особливостей прояву, що були зумовлені наслідками можливостей адаптації тоталітаризму до специфічних умов свого функціонування.

ВИСНОВКИ

XX століття, яке відходить в історію, своїм змістом, подіями, тенденціями складає цілу епоху в розвитку людської цивілізації, на яку раніше історія відводила тисячоліття: бурхливий розвиток науково-технічного прогресу, загальна демократизація і гуманізація світового політичного процесу, універсалізація ліберальної демократії як найоптимальнішої і кінцевої форми суспільно-політичного устрою, правління, регулятора політичних процесів. Одночасно XX ст. характерне своїми чітко вираженими протиріччями і суперечностями, що були в основі двох світових, воєн, служать причиною глобальних і локальних конфліктів сучасності. В значній мірі це було зумовлено появою двох важливих факторів світового політичного процесу XX ст. – ідеологічних доктрин соціалізму і націоналізму та їх суспільно-політичної практики.

Соціалістичні ідеї, реалізовані теорією і практикою соціал-демократичного і комуністичного рухів визначили політичне обличчя та соціально-економічний розвиток багатьох країн світу, активно впливали на світовий політичний процес. Соціал-демократичні цінності, реалізовані в ряді країн, сприяли досягненню значних успіхів у розв'язанні соціальних проблем, утвердженню демократичних цінностей. В цей же час, комунізм став причиною виникнення і утвердження політичного феномену XX ст. – тоталітаризму. В свою чергу націоналізм став причиною активного державотворення і зміни політичної карти світу, але одночасно з тим був однією з причин встановлення тоталітарних та авторитарних режимів в Італії, Німеччині та в ряді країн Центрально-Східної Європи на противагу тоталітаризму комуністичному. Боротьба демократії з тоталітаризмом – одна з найхарактерніших рис XX ст., на протязі якого відбулось становлення і розпад тоталітарних держав, явища до того невідомого в суспільно-політичній практиці.

Феномен тоталітаризму як суспільно-політичного явища ХХ ст. з самого початку свого виникнення привернув до себе увагу дослідників в демократичних країнах він став важливим об'єктом досліджень суспільними науками, зокрема політологією. За основу досліджень було взято функціонування політичних режимів встановлених в першій половині ХХ ст. в СРСР, Італії (де власне і виник термін “тоталітаризм”) та Німеччині. В цих країнах, на думку більшості вчених, найбільш чітко проявились ознаки та риси, що складають сутність феномену тоталітаризму – як такого типу політичних систем, для яких характерно прагнення заради певної мети до повного контролю над всіма сферами життя суспільства в цілому і кожної людини зокрема. Проведений нами комплексний аналіз як українських так і зарубіжних наукових праць з проблем тоталітарних політичних систем дає можливість виділення ряду особливих рис та ознак тоталітаризму.

Перш за все це наявність єдиної ідеології для всього суспільства та ідеологізація всіх сфер його життя, прагнення підпорядкувати їй всі політичні, економічні, соціальні процеси. По своєму змісту тоталітарна Ідеологія завжди революційна, вона обґрунтовує необхідність формування “нового” суспільства і людини на основі добре обґрунтованої ідеї та мети, навколо чого інтегрується все суспільство, Прийняття державою єдиної ідеології веде до утвердження єдиної партії, яка є носієм даної ідеології, зрощується з державним апаратом, формуючи однопартійну політичну систему в якій немає місця існуванню опозиційних партій, опозиції, інакодумству, плюралізму ідеологій. Відповідно для цього встановлюється контроль над засобами масової інформації і їх жорстка цензура, що поширюється і на інші сторони духовного життя суспільства. Все це

забезпечує легітимність існуванню режиму, авторитет вождя, партії, політичної влади.

Тоталітарним режимам характерний також патерналізм, надцентралізація влади і сувора ієрархія для її носіїв, ігнорування конституційно-правових норм, федералізму, використання насильства в великих масштабах заборона організацій і партій нелояльних до системи, фізичне знищення не тільки представників опозиції, але і надуманих ворогів режиму, непрогнозованість, жорсткий контроль політичної влади над усіма сферами життя суспільства в цілому і кожної людини зокрема, тотальна політизація суспільства з метою мобілізації його для досягнення “світлої” ідеї та мети, побудови “нового ладу”, прагнення експортувати свої ідеали і цінності назовні. В соціально-економічному вимірі характерним є руйнування старої і створення нової соціальної структури суспільства, тотальне регулювання та управління з єдиного центру всіх економічних процесів, використання позаекономічних методів і засобів організації виробництва.

Проведений нами аналіз показує, що тоталітарні ідеї і концепції беруть свій початок з політичних теорій стародавнього світу. Як спроби пошуку кращого суспільного устрою вони існували і були характерні для всіх етапів розвитку світової суспільно-політичної думки. Свого найбільшого розвитку вони набули в XIX-XX ст., в умовах становлення і розвитку індустріального суспільства, яке створило систему масових комунікацій, ускладнило суспільні зв'язки і організацію зробило технічно можливим ідеологічну індоктринацію (насильне впровадження ідеологічної доктрини), тотальний і всезагальний контроль за особистістю. Зміцніла і сама держава, розширились її соціальні функції. Зростання елементів раціональності організованості суспільного життя, успіхи в розвитку науки, техніки створили ілюзії можливості переходу до раціонально

організованої і тотально керованої форми життя в масштабах всього суспільства що могла реалізувати всесильна і всепроникна державна влада. В цьому і полягає феномен тоталітаризму як явища ХХ ст. Тоталітарні ідеї знайшли своє вираження в соціалістичних і націоналістичних доктринах ХХ ст. тому що вони містили раціоналістичне обґрунтування позитивно сформульованих цілей суспільного розвитку, насамперед у вченні марксизму та його ленінсько-сталінській інтерпретації.

Наявність панівної ідеології та її суті дає можливість типологізувати тоталітарні режими на праві та ліві, класичними різновидами яких були фашистський режим в Італії періоду правління Муссоліні, нацистський режим в Німеччині та радянський комуністичний режим в СРСР в епоху Сталіна. Тоталітарні держави так чи інакше примикають до цих різновидів, кожен з яких має свої особливості.

Історично першою формою тоталітаризму був радянський комуністичний режим. Ми вважаємо, що його основи були закладені В. Леніним після жовтневого перевороту в Росії 1917 року. Але остаточне утвердження відбулось в 30-х рр., в ході масштабної трансформації радянського суспільства як наслідку реалізації тоталітарної ідеології, в основі якої була покладена ідея побудови соціалізму в країні, що на практиці привело до утворення тоталітарної держави. В загальних рамках еволюції радянського тоталітаризму ми окремо визначили період правління Й.Сталіна, на протязі якого він набув своїх класичних ознак у вигляді сталінізму – понятті, під яким розуміється в першу чергу класичний різновид тоталітаризму. Сталінізм визначається як політична система, яка за масштабами впливу, глибиною контролю, використанню масового терору, який перетворився в цілеспрямоване винищення окремих верств населення кількістю жертв немала аналогів як в минулому так і сучасному світі, перевищивши всі інші

деспотичні структури минулого, в чому і полягає його політичний феномен. В загальному процесі становлення радянського тоталітарного режиму можна виділити ряд етапів: революція; консолідація влади навколо одного вождя, лідера з одночасним формуванням вірної йому групи прибічників і соратників з поступовим поширенням контролю над всіма сферами суспільства; ліквідація не тільки очевидних опонентів, але і вигаданих ворогів режиму, масові репресії проти всіх верств суспільства. Останній етап ми визначаємо як період класичного тоталітаризму в його радянському прояві – сталінізмі. В свою чергу для сталінізму характерно ряд етапів його еволюції: - кінець 20-х - 1934 рр. – остаточна централізація і зосередження влади а руках Сталіна; 1935 - 1939 – період масових репресій і терору, остаточне утвердження тоталітаризму; 1939-1945 рр. – посилення імперських та шовіністичних амбіцій в практику сталінізму; 1946-1953 рр. період апогею та консервації режиму, насадження радянської моделі тоталітаризму в ряді країн Європи та Азії. Становлення радянського тоталітарного ладу стало логічним завершенням жовтневого перевороту 1917 року, набувши своєї специфіки в період сталінізму.

Окрім вищенаведених рис тоталітаризму, для сталінізму, як його різновиду, було характерно ряд особливостей, які в сукупності з класичними складають зміст цього поняття.

По-перше, використання масового терору, який перетворився у метод і засіб державного управління. По-друге, повна ліквідація приватної власності, внаслідок чого суспільству було силою нав'язано протиприродну економічну модель відносин між людьми в процесі виробництва, обміну і споживання, форсування темпів економічного розвитку на основі примату політичних рішень без адекватної соціально-економічної бази. По-третє, гіпертрофована, необмежена, в порівнянні з іншими тоталітарними режимами, роль партії і партійного апарату, перетворення їх в органи державного управління, і, нарешті, наступна особливість, на чому базується специфіка нашого дисертаційного дослідження – складовою частиною становлення і функціонування радянського

комуністичного тоталітаризму і сталінізму як його класичної моделі була опора на великодержавний російський шовінізм і російське месіанство, спочатку завуальовані під ідеї інтернаціоналізму, які в подальшому включили в себе і навіть перевершили традиції політичної практики російського самодержавства по відношенню до неросійських народів. Це утвердження унітарної форми державного устрою, постійна фабрикація політичних процесів проти проявів “націоналізму” (за винятком російського), злочинна практика депортації окремих народів, винищення національної інтелігенції та ідеологічний терор проти неї, організація голодомору українського селянства, політика русифікації. Все це перетворило СРСР в єдину у світі тоталітарну імперію, визначило специфіку становлення, особливості функціонування і проявів тоталітаризму в Україні як в одному з найголовніших регіонів імперії.

Встановлення тоталітаризму в Україні було результатом реалізації етнополітичної теорії та практики більшовизму, зміст якої з самого початку виникнення полягав у збереженні “єдиної і неділимої” соціалістичної Росії. Внаслідок цього встановлення тоталітаризму відбулось під вирішальним впливом зовнішніх факторів і одночасно супроводжувалось знищенням державності – спочатку УНР, а пізніше автономних прав УСРР. Україна стала першим великим прикладом примусового насадження тоталітарної ідеології та практики, виходом її назовні, реалізації більшовицької концепції “експорту революції”. Це проявило себе в знищенні інститутів української національної державності, перенесення органів більшовицького державоутворення та революційної атрибутики на її територію, створення КП(б)У як частини єдиної РКП(б). Вхідження України в СРСР юридично закріпило цей процес і стало головною передумовою для подальшого встановлення функціонування

сталінізму. Процес остаточної трансформації всіх сфер суспільного життя СРСР на основі тоталітарної ідеології, згідно її суті і логіки, означав і остаточне формування тоталітарного політичного режиму і тоталітарної держави, яка на рівні державного устрою вимагає унітаризму, централізації і уніфікації. В результаті формувалась не тільки тоталітарна держава, але і тоталітарна імперія. Тому становлення сталінізму як класичного радянського тоталітаризму відбувалось паралельно з ліквідацією автономного статусу УСРР, згортанням українізації як головного чинника в кристалізації опозиції і відцентрових симптомів. Опір суспільно-політичних сил, сформованих українізацією формуванню тоталітаризму в Україні виявився порівняно сильнішим як в СРСР у цілому, що вимагало значно сильнішого тиску і стало причиною особливо жорстокого терору, насамперед по відношенню до української політичної еліти та інтелігенції, селянства. В хронологічному співвідношенні це випереджало розгортання масового терору в цілій країні, який згодом не обминув Україну, а навпаки був особливо жорстоким і масштабним. В цьому і полягає одна із специфічних особливостей становлення сталінізму в Україні.

Другою характерною особливістю впровадження і функціонування сталінізму в Україні стало те, що складовою частиною його теорії і практики був великодержавний російський шовінізм. В завуальованій оболонкою інтернаціоналізму і у відкритій формі, він виявляв себе і впливав у всіх сферах економічного, духовного, політичного життя, був ґрунтом для маніпуляції і фальсифікації етнонаціональних процесів в республіці. Україна вважалась першою серед інших республік, де найбільше себе проявляв націоналізм і

сепаратизм. Це стало зручним ідеологічним підґрунтям для превентивного ідеологічного та політичного терору в республіці як унормованої політичної практики, підтекстом для проведення широкомасштабної політики русифікації всіх сфер суспільного життя, нищення національної культури, денаціоналізації історичної і суспільної свідомості та пам'яті українського народу.

Третя особливість становлення полягає в тому, що внаслідок зовнішньополітичних комбінацій та виходу імперських прагнень сталінізму назовні, Західна Україна стала першим об'єктом насадження, “експорту” вже сформованого тоталітарного режиму, що супроводжувалось першим для практики сталінізму організованим, збройним опором йому. Це, а також перебування території України під німецькою окупацією обумовили особливості функціонування тоталітаризму, його прояви в післявоєнний період, зокрема масові депортації і терор в Західній Україні, черговий голодомор 1946-1947 рр., фізичний та ідеологічний терор в духовній сфері республіки.

Внаслідок цього практика сталінізму в Україні як була складовою частиною його загальносоюзної еволюції, але мала свою специфіку, що дало нам можливість визначити основні періоди даного процесу, беручи за основу етнополітичні аспекти цього феномену і його найбільш універсальну рису – терор та масові репресії, об'єкти, хронологію і логіку їх розгортання: – 1927-1932 рр. – період усунення та ліквідації можливих потенційних ворогів і опонентів режиму. Вони були визначені як на основі національного (учасники української революції 1917-1920 рр., представники дореволюційної інтелігенції, УАПС) так класового підходів – ліквідація заможного селянства (“куркульства як класу”). З перемогою радянського режиму ці суспільні групи вважалися зайвими і ворожими елементами в загальній концепції будівництва “світлого майбутнього”, що є метою тоталітарного руху. Кінець 1932-1934 рр. – період ліквідації національної перешкоди, “бар'єру”, на шляху до остаточного впровадження і реалізації комуністичної доктрини і тоталітарного ладу, природа якого на адміністративно-політичному рівні вимагає унітаризму, повного підпорядкування єдиному центру.

Для реалізації цієї мети головним засобом стало використання великомасштабного терору до представників молодшої української радянської інтелігенції і організацію штучного голодомору українського селянства як головних носіїв національних тенденцій, пробуджених національною революцією 1917-1920 рр. Грудень 1934-1941, поч. війни – період який був в Україні складовою частиною загальносоюзного етапу процесу утвердження тоталітаризму (сталінізму), на протязі якого він сформувався як цілісна система і суспільно-політичний феномен. Він характерний як період “великого терору”, “чисток”, об’єктами яких стали, на відміну від попередніх, представники всіх верств населення, в тому числі вищої політичної еліти, яку сформував сам режим. Особливістю України було те, що він включив в себе перший етап процесу радянзації Західної України, який був першою спробою експорту сформованої тоталітарної системи; 1944-1953 рр. – період післявоєнного функціонування, характерний повною перемогою сталінізму в СРСР, його апогеєм водночас, жорстокою боротьбою за своє утвердження в західному регіоні України.

Проведений аналіз показує, що для загальної практики сталінізму було характерно посилення його основних рис в умовах України та наявність специфічних особливостей його прояву. Це проявило себе в широкомасштабному винищенні всіх категорій української інтелігенції з метою ліквідації інтелектуального потенціалу української нації; повному ігноруванні політичних, економічних інтересів України, перетворення її в полігон для проведення форсованої колективізації; використання особливого виду терору – штучного голодомору; нищення національної культури, ліквідація національних церков і організація масової міграції російського населення, зокрема державних та партійних кадрів, що сприяло проведенню політики русифікації; першим в практиці сталінізму насадженням, експорту вже сформованого тоталітарного режиму в Західній Україні, яке стало причиною національно-визвольної боротьби в цьому регіоні, практики масових депортацій українського населення в Сибір; організації насильницьких переселенських акцій з етнічних українських земель,

що відходила в склад Польщі. Все це супроводжувалось насадженням офіційної ідеології та ідеологічним терором під жупелом “боротьби з українським буржуазним націоналізмом”.

Наведене вище дає можливість стверджувати, що Україна постраждала від сталінського тоталітарного режиму значно більше як інші регіони СРСР. Це було викликано особливим місцем України в ході формування тоталітарної імперії, зумовлене її економічним та людським потенціалом, необхідністю знищення її суверенітету та повному підпорядкуванні московському центру. Український сепаратизм, як і в російському самодержавстві, залишався небезпекою для існування імперії, тому превентивий терор став нормою політичної практики в Україні. Він став головним засобом і інструментом для перетворення українців, національний менталітет яких базувався на індивідуалізмі, приватновласницьких інтересах, прив’язаності до свого куска землі, релігійності, з розбудженою революцією і українізацією національною свідомістю, тобто, суперечив цінностям насадженої ідеології, в слухняну і покірну масу для будівництва комунізму. Тому головними об’єктами терору як методами державного управління стали українська інтелігенція та етнічне ядро українського народу – селянство, головні опори нації, її хребет. Сталінізм пережили і інші народи СРСР, але двох штучних голодоморів, жорстокої колективізації вони не зазнали. В цьому і полягає специфіка прояву сталінізму в Україні.

Не менш згубними для українського народу були і є наслідки сталінізму. Окрім людських жертв і зруйнування суспільного соціуму того періоду, на тривалий час було перервано процес формування модерної української політичної нації та її еліти, інтелектуального потенціалу, наслідок знищення найкращих, найактивніших, найосвіченіших представників. В результаті цього відбувся процес деформації не тільки тодішнього, але і майбутнього розвитку українського суспільства, насамперед його духовної сфери, суспільно-політичної і національної свідомості. Наслідки цього спричинили такі явища, які і тепер мають місце – загальна девальвація і падіння престижності всього українського, появу

комплексу меншовартості; провінціалізацію української культури і лінгвоцид (відмову від української мови як засобу спілкування); національний нігілізм і ренегатство; низьку соціальну (трудова, творчу, громадсько-політичну) активність; маргіналізацію українського суспільства. Фальсифікації була піддана вся українська історія, національно-визвольний рух і націоналізм, яким і тепер українофоби лякають російськомовний Схід та Південь України. Ця спадщина і тепер, після краху комуністичного тоталітаризму і розпаду тоталітарної імперії негативно впливає на процеси українського державотворення і зумовлює специфіку українського посттоталітарного періоду. Наявність тоталітарних тенденцій, прихильність значної частини українського електорату до комуністів, ностальгія за СРСР, суттєво відрізняють український посттоталітаризм від, наприклад, прибалтійського. На наш погляд, це є свідченням того, що він скоріше є наслідком, продовженням останнього етапу еволюції радянського тоталітаризму, логічним завершенням його історії. Один із факторів прискорення цього процесу – в подальшому дослідженні і викритті антигуманної, антиукраїнської суті радянського комуністичного тоталітаризму, і що найголовніше, на наш погляд, висвітлення результатів цих досліджень всіма засобами масової інформації, яке сприятиме формуванню демократичного, державницького і проукраїнського світогляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авторханов А. Империя Кремля. Минск-Москва, 1991. –112 с.
2. Авторханов А. Ленин в судьбах России.//Новый мир. –1991. - №1. –с.179.
3. Авторханов А. Происхождение партократии.//Октябрь.-1991. -№2. –с.141.
4. Авторханов А. Технология власти. –М., Сп. «Слово» - Центр Новый мир, - 1991. –238 с.
5. Актуальные вопросы новейшей истории. –М., Просвещение, 1991. –236 с.
6. Антонов-Овсеенко А.В. Сталин и его время.//Вопросы истории. –1989. -№1. –с.82.
7. Андерсон Р.Д. Тоталитаризм: концепт или идеология//Полис.-1993. –с.100-105.
8. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. –М., Текст, 1993. –332с.
9. Баран В. Теорія тоталітаризму: генеза і сутність.//Сучасність.-1996. -№9. – с.57-66.
- 10.Баран В. Україна 1950-1960 –років: еволюція тоталітарної системи. Львів. – 1996. -320 с.
- 11.Бєбик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. –К., МАУП, 2000, -384 с.
- 12.Белоусов Л. Муссолини: диктатура и демагогия. Минск. –1993. –163с.
- 13.Бердяев Н. Судьбы России. –М., -1990. – 338с.
- 14.Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. –М., Наука, 1990. -330 с.
- 15.Белادي Л., Краус Т. Сталин. –М., 1989. –318с.
- 16.Бжезинський З. Перманентная чистка. Политика советского тоталитаризма//США: экономика, политика, идеология. –1990. -№7. –с.76-84, №8. –с.63-70.
- 17.Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941). –К., 1999. –448с.

- 18.Бойко Ю. Шлях нації. Українське слово. Париж-Київ-Львів. 1992. –т.4.- 438с.
- 19.Бондаренко К. Фашизм в Україні.//Українські варіанти. –1997. №2. –с.74-88.
- 20.Білас І. Репресивно каральна система в Україні: 1917-1953. Суспільно-політичний і історико-правовий аналіз. Кн.. 1-2. –К., 1994. 428, 686 с.
- 21.Брониславский Е., Вангадзе Г. Польский диалог. Тбилиси. 1990. –22с.
- 22.Бурдерон Р. Фашизм: идеология и практика. –М., Прогресс, 1983. –165с.
- 23.Бухарин Н.И. Проблемы теории практики и социализма. –М., Политиздат, 1989. –511с.
- 24.Буллок А. Гитлер и Сталин: жизнь и власть. Смоленск. 1994., -т.1. –с. 528, - т.2. –с.672.
- 25.Безотосний М.Т. Сталінізм і опозиція в Україні в 20-30-ті роки//Політологічний вісник: Матеріали всеукраїнської конференції. –К., 1993. –ч.2-с. –с.3-12.
- 26.Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної Утопії. К., Всесвіт, 1999. –510 с.
- 27.Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. –К., Рада, 1994. -126с.
- 28.Вергенов Л.Н., Игрицкий Ю.И. Тоталитаризм: что это такое? –М., ИНИОН 1993. –228 с.
- 29.Вовканич С.Й. Інформаційна мобільність нації як українська ідея//Політологічні читання. –1994. -№4. –с.115-142.
- 30.Волобуев П. Сталинизм и социальное познание советского общества/История и сталинизм. –М., Политиздат, 1991. –с.21-37.
- 31.Военно-исторический журнал. 1991, №1, -с.14-15.
- 32.Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина. – М., 1989. НОВОСТИ, кн. –ч.І. – с.304., –ч.2. –336с. Кн..ІІ. –ч.І. – 432 с. –ч.2. – 272с.

33. Волкогон Д.А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция/Актуальные вопросы новейшей истории. –М., Просвещение, 1991. –с.9-11.
34. Восленский М. Номенклатура – господствующий класс Советского Союза. –М., Советская Россия, 1991. –622 с.
35. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века//Вопросы философии – 1992. -№2. –с.3-25.
36. Гитлер А. Моя борьба. Ашхабад, 1992. –234 с.
37. Галилов С.И. В.И. Ленин – организатор Советского многонационального государства. –М., 1960. –206 с.
38. Голуб А. Українські соціал-демократи і Соціалістичний інтернаціонал проти більшовицького тоталітаризму/ Тоталитаризм и антитоталитарные движение в Болгарии, СРСР и др. странах Европы/ 20-80-е годы XX века/ Материалы международной научной конференции. Харьков, 1994, -с. 25-30.
39. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 20-40-е годы. –М., Политиздат. 1989. – 318с.
40. Горинов М.М., Дощенко Е.Н. 30-е годы/История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории советского государства. –М., 1991. -с. 182.
41. Грабовський С. Утопія. Тоталітаризм і свобода оприявлення//Сучасність. – 1995. -№1. –с.71-82.
42. Геворкян Н., Петрова Н. Теракты//Московские новости. –1992. -№2.
43. Греченко В.А. До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки//Український історичний журнал. –1993. -№9. –с.114-121.
44. Гринів О. Проблеми національно-державного розвитку України//Державність. –1994. ч. 1-2.
45. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.. –К., Генеза, 1996. –360с.
46. Гунчак Т. Україна: перша пол. XX ст. –К., 1993. –288 с.

47. Давыдов Ю.Н. Тоталитаризм и бюрократия.//Драма обновления. –М., 1990. –430 с.
48. Даниленко М.В., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталинизм на Украине: 20-30-ті роки. –К.-К., Либідь, 1991. –340 с.
49. Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація.//Літ.Україна, 1990. 4 жовтня.
50. XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. –М., 1968, -с.273.
51. XII з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт. –К., 1934, -с.231.
52. День, 19 травня 2000.
53. Дешиця А.Б. Трансформація тоталітарного режиму в Україні: теорія і практика. Автореф. канд.. дис. пол. наук. Львів, 1995. –24 с.
54. Долженков О. Утвердження тоталітаризму в Україні: нариси політичної історії. Луганськ, 1997. –52 с.
55. Декларация прав народов России/Декреты Советской власти. –М., 1957. т.І. –с.39-40.
56. Джилас М. Лицо тоталитаризма. М., 1992. –539 с.
57. Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Парти́но-державно номенклатура в 20-30-ті роки//Український історичний журнал. 1993. -№9. –с.41-44.
58. Ендрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. –М., 1992. –768 с.
59. Желев Желю. Фашизм: тоталитарное государство.-М., Новости, 1991.-334 с.
60. Журавський В.С., Кучеренко О.Ю., Михальченко М.І. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. –К., 1999. –264 с.
61. Зевелев А. Истоки сталинизма. –М., Высшая школа, 1990. –110 с.
62. Зиновьев А. Коммунизм как реальность. –М., 1994. –441 с.
63. Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века//Кентавр. –1992. - №5. –с.5-10.
64. Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе//История СРСР. –1990. -№6. –с.172-190.

- 65.Игрицкий Ю.И. Снова о тоталитаризме//Отечественная история. –1993. - №1. –с.3-17.
- 66.Известия ЦК КПСС. –1989, -№9; 1990, -№9;12.
- 67.Из истории утверждения единоличной власти Сталина. –М., Знание 1989. – 43 с.
- 68.Иного не дано. –М., Политиздат, 1988. –270 с.
- 69.Ильин И. О грядущей России: Избранные статьи. –Джорданвилл, 1991. –384 с.
- 70.Историки спорят. 13 бесед/под общ. ред. В.С.Лельчука. –М., Политиздат, 1988. –510 с.
- 71.История и сталинизм/ Сб. ст. под общ. ред. Мерцалова А.М. –М., Политиздат, 1991. -448 с.
- 72.Історія релігії в Україні. –К., 1999. –735 с.
- 73.Історія українського війська. –К., 1991. –189 с.
- 74.Каган Стивен. Кремлевский волк. –М., 1991. -с.126.
- 75.Карр Эдвард. История Советской России. Кн.І: т.1-2. Большевистская революция. 1917-1923. –М., Прогресс, 1990. –768 с.
76. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). –К., Наукова думка, 1991. –96с.
- 77.Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. –Київ-Едмонтон. 1992. –176 с.
- 78.Квинтэсенция. Философский альманах. М., Политиздат, 1990. –446 с.
- 79.Кісь В. Фінал третього Риму. Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть. Львів. 1998. –746 с.
- 80.Книжное обозрение, 1988, 17 июня.
- 81.Коэн С. Большевизм и сталинизм.//Вопросы философии. –1989. -№7. –с.49-78.
- 82.Коэн С. Бухарин. Политическая биография 1888-1938. –М., Прогресс. 1992. –570 с.

83. Конквест Р. Большой террор//Нева. –1989. -№9. –с. 130-139.
84. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. –К., Либідь, 1993. –384 с.
85. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. –К., 1976. т.І. –с.92.
86. Косик В. Україна і Німеччина в другій світовій війні. Париж-НьюЙорк-Львів. 1993. –659 с.
87. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеza і наслідки): дослідження і спостереження сучасника. –К., Смолоскип, 1995. –508 с.
88. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.. –К., Основи, 1997, -423 с.
89. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1970, -с. 396
90. Кулик В. Тоталітаризм у традиції та сучасності України//Філософська і соціологічна думка. –1993. -№7-8. –с.9-15.
91. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) –К., Основи, 1996. –396 с.
92. Кульчицький С. Про спадщину радянського тоталітаризму//Політична думка. –1997. №4. –с. 42-49.
93. Кульчицький С.В. Ціна великого перелому. –К., 1991. –431 с.
94. Курас І.Ф. Правда без “білих плям”//Трибуна лектора. 1988, -№4, –с. 35-47.
95. Курносів Ю.О. Насилля – головний аргумент більшовизму//Український історичний журнал. –1991. -№12. –с.78-90.
96. Курашвіллі Б.П. Формула социализма/Пульс реформ. –М., Прогресс, 1989. – с.7-26.
97. Кухта Б. З історії української політичної думки. –К., Генеza, 1994, -с.368.
98. Ленин В.И, О национальном и национально-колониальном вопросе. –М., 1956. –261 с.

99. Ленін В.І. Виступи проти поправки Бухаріна до резолюції про програму партії 8 березня / Повне зібрання творів. –К., Політвидав, 1974. –Т.36. –с.62-63.
100. Ленін В.І. Лист до з'їзду / Повне зібрання творів. –К., Політвидав, 1974. –т.45. –с.327-331.
101. Ленін В.І. Про кооперацію / Повне зібрання творів. –К., Політвидав, 1974. –т.45. –с.351-358.
102. Літературна Україна. 1992, 20 лютого; 1993, 23 липня.
103. Литературный энциклопедический словарь. –М., Советская энциклопедия, 1987. –752 с.
104. Лизанчук В. Сівачі духовної отрути//Час, 10.11.1995.
105. Лисичкин Г. Мифы и реальность//Новый мир. –1989. №3. –с.35-45.
106. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. –К., Основи, 1994. –т.І. –554 с. Т.2. –573 с.
107. Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ-Філадельфія, 1994. -286 с.
108. Мазуров И. Фашизм как форма тоталитаризма//Общественные науки и современность. –1993. -№5. –с.40-43.
109. Марков І. Ретрополітика//Генеза. –1992. №1. –с. 35.
110. Маркс К., Енгельс Ф. Критика Готской программы / Соч. –2-е изд. – М., 1961. –т.19. –с.27.
111. Маркс К., Енгельс Ф. Немецкая идеология./Соч. –2-е изд. –М., 1955, – т.3. –с.34.
112. Маркс К., Енгельс Ф. Победа в контрреволюции в Вене./Соч. –2-е изд. –М., 1955. -494 с.
113. Мала енциклопедія етнодержавознавства. –К., Генеза, 1996. –942 с.
114. Макиавелли Н. Государь. –М., 1990. –80 с.
115. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.)//Український історичний журнал. –1995. -№1. –с.34-38.

116. Медведев Р.О. О сталине и сталинизме. –М., Прогресс, 1990. –483 с.
117. Мельгунов С. Красный террор в России. М., СП. «РИИСО» Р. –1990. – 208 с.
118. Метельова Т. Нація у чотирьох вимірах сучасної ідеології, або тоталітаризм і демократизм проти нації//Політологічні читання. –1994. -№2. –с.36-54.
119. Молчанов М.О. Про національні витоки тоталітаризму в СРСР//Філософська і соціологічна думка. –1991. -№11 –с.32-38.
120. Милза П. Что такое фашизм?//Полис. –1995. -№2. –с.156-163.
121. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали. –К., 1997,ч.1-, 538 с.,ч.2-, 704 с.
122. Несостоявшийся юбилей. Почему СРСР не отпразновал свое 70-летие? –М., Терра. 1992. –560 с.
123. Овсієнко В. Антирадянська книжка//ППК. –2000 -№4. –с.60-61.
124. О России и русской философской культуре. –М., 1990. –264 с.
125. Оруэлл Дж. «1984» эссе разных лет. Прогресс, 1989. -377 с.
126. Органы Государственной Безопасности в годы Великой Отечественной войны. Сб. Документов. –т.1 –М., 1995. -452 с.
127. Ортега-І-Гасет. Вибрані твори. –К., Основи, 1994. -420 с.
128. Опыт словаря нового мышления. М., Прогресс 1989. -557 с.
129. Основи політичної науки/За ред. Б.Кухти –Львів, Кальварія. –ч.1. – 1997. –288 с., ч.2. –336 с., ч.3. – 556 с.
130. Осмыслить культ Сталина. –М., Прогресс, 1989. –656 с.
131. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. –К., 1983. -663 с.
132. Очеретянко В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення радянської цензури//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. –1998. -№1/2. –с. 70-79.

133. Пашук А.І. Деякі питання державотворення в Україні//Республіканець. –1993, -№7-8, -с.3-14.
134. Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти. – Новосибирск, Сибирский хронограф, -1993. –226 с.
135. Партийное строительство. 1933. -№23/24. –с.2-10.
136. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-30-х роках. Мюнхен, 1956. –143 с.
137. Політологічний енциклопедичний словник. –К., Генеза, 1997. –400 с.
138. Політичний словник. –К., Політвидав, 1982. –656 с.
139. Політологія/За ред. О.І.Семківа. –Львів, Світ, 1994. –592 с.
140. Політичні режими сучасності та перехід до демократії/С.А.Давимука, А.Ф.Колодій, Ю.А.Кужельюк, В.А.Харченко. –Львів, 1999. –168 с.
141. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги. –К., Основи. 1994. –т.1. –444 с.
142. Пленков О. О содержании порятія «тоталитаризм»//Преподавание истории в школе. –1991. -№1. –с.69.
143. Про минуле заради майбутнього. –К., /За ред. І.Ф.Кураса. –К., 1989. –408 с.
144. Постишев П.П. Підсумки перевірки партійних документів у КП(б)У і завдання партійної роботи//Більшовик України. 1936. -№3. –с.9-33.
145. Прокоп М. Україна і українська політика Москви. ч.І. Період підготовки до другої світової війни. Мюнхен, Сучасна Україна, 1956. -176 с.
146. Рассел Б. Практика и теория большевизма. –М., 1991. -123 с.
147. Режим личной власти Сталина. К истории формирования. –М., 1989. 180 с.
148. Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. –М., Политиздат, 1991. -461 с.
149. Роговин В.Н. 1937. –М., Республика, 1997. -270с.

150. Рудич Ф.М. Формування політичних структур в Сучасній Україні: політологічний аналіз//Український історичний журнал. –1994. -№2-3. – с.51-65.
151. Рубльов О.С., Черченко Ю.Л. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки ХХ ст.. –К., Наукова думка. 1994. –350 с.
152. Рябов С. Політологічна теорія держави. –К., Тандем, 1996. -240 с.
153. Саушкин Н.И. О культе личности и авторитете. –М., 1962. -35 с.
154. Себайн Д., Торсон Т. Історія політичної думки. –К., 1997. –838 с.
155. Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. –М., 1992. –303 с.
156. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. -Тернопіль. 1997. –430с.
157. Союз советских республик (обзор провинциальной прессы)//Правда, 1922, 24 листопада.
158. Соловей Д.Ф. Україна в системі советского колоніалізму. Мюнхен. 1959. –205 с.
159. Соловьев В., Клепикова Е. Заговорщики в Кремле. –М., Терра, 1991. – 162 с.
160. Солоухин В. Читая Ленина//Родина, 1989, -№10.
161. СССР-Германия: 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по декабрь 1939 г. –Вильнюс-Москва., 1989, -с.94.
162. Сталин Й.В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. М., 1935. –170 с.
163. Сталин Й.В. Марксизм і національне питання. / Твори. Т.2. –К., 1947. – с.279-358.
164. Сталин Й.В. До національного питання в Югославії./Твори. –т.7. –К., 1952. –с.71-78.
165. Сталин Й.В. Тов. Кагановичу та іншим членам ЦК ПБ ЦК КП(б)У. /Твори. –т.8. –с.149-154.

166. Сталін Й.В. До питань ленінізму. /Твори. –т.8. –с.15-90.
167. Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневников Ф.Чуева. –М., Терра, 1991.
168. Смит Д. Муссолини. –Минск, Интердайджест, 1995. -384 с.
169. Сенькосов Ю.П. (ред.) Суровая драма народа. М., 1989. –512 с.
170. Субтельний О. Україна: історія. –К., Либідь, 1991. –512 с.
171. Субтельний О. Розпад імперії та творення національних держав: випадок України//Сучасність. –1994. -№12. –с.67-68.
172. Сумбатян Ю.Г. Тоталитаризм как категория политической социологии//Социс. –1994. -№1. –с.13-25.
173. Сціборський М. Націократія. –Париж, 1935. –149 с.
174. Сціборський М. Сталінізм. –Прага, 1942. –47 с.
175. Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х-50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти. – Автореферат дис.док.іст.наук. –К., 1995. –103 с.
176. Такер Р. Сталин: взгляд со стороны.//Московские новости. 1988, №34.
177. Такер Р. Сталин: путь к власти. 1879-1929. История и личность. –М., Прогрес, 1990. -478 с.
178. Троцкий Л. Независимость Украины и сектанская путаница.//Бюллетень оппозиции. -1939. -№79-80. –с.25-27.
179. Тоталитаризм как исторический феномен/Ред. А.А. Кара-Мурза. –М., Философское общество СССР, 1989. –189 с.
180. Тоталитаризм: что это такое?/Ред Ю.Игрицкий. –М., 1993. –238 с.
181. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки./Матеріали міжнародної наукової конференції/15-16 вересня 1994 р./К.,1998. –290 с.
182. Толстиков В.С. Рабочий клас и тоталитаризм//Социс. –1994. -№1. – с.17-32.
183. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. –К., 1993. –335 с.

184. Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Документи і матеріали. Т.ІІ. Міжвоєнний період (Упор. Т.Гунчак, Р.Сольчаник) –К., 1993 –327 с.
185. Українська державність в ХХ столітті. –К., Політична думка, 1996. – 448 с.
186. Фромм Э. Бегство от свободы. –М., 1990. -269 с.
187. Фадеев Д.А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода//Полис –1992. –№1-2. –с 117-123.
188. Феденко П. Марксистські і більшовицькі теорії національного питання. Мюнхен. 1960. –78 с.
189. Хаск Ф. Дорога к рабству//Новый мир. –1991, -№7. –с.180-205.
190. Хлевнюк О.В. 1937: Сталин, НКВД и советское общество. –М., Республика, 1992. –270 с.
191. Ципко А. Истоки сталинизма//Наука и жизнь. –1988. -№11. –с.57-78, №12 –с.64-92; 1989. -№1. –32-54, №2 -с.28-42.
192. Чернявский Г. Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма. –Харьков. 1993.
193. Чаликова Е. Не нам одним каяться//Родина. –1989. -№2. –с.19-21.
194. Черненко А.М. Українська національна ідея. –Дніпропетровськ, 1994. –144 с.
195. Черчилль У. Вторая мировая война. –М., 1991. –т.1, 590 с.
196. Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе./Упоряд., ред.Ф.Зубанича. –К., Просвіта, 1998. –784 с.
197. Чехович В. Проблеми національно-державного будівництва в роки НЕПу. –Харків, 1996.
198. Шаповал Ю.І. Сталінізм на Україні. –К., 1990.
199. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., Наукова думка, 1993. –351 с.

200. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. –К., Абрис, 1997. –607 с.
201. Шевченко О. Історія держави і права зарубіжних країн. –К., Вентурі, 1995. –256 с.
202. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. –М., Воениздат, 1991. –т.1. –651 с., т.2. –526 с.
203. Шморгун О. Чим авторитарна влада відрізняється від диктаторської.//Політологічні читання. –1994. №1. –с.74-103.
204. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. –К., Основи, 1998. –479 с.
205. Штурман Дора. Марксизм: наука или утопия? –Лондон. –162 с.
206. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 року в правовому аспекті. Мюнхен, УВУ 1971. –402 с.
207. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) –Луцьк, Настир'я, 1995. –176 с.
208. Ярош Б.О. Сторінки історії західноукраїнських земель (30-50-ті роки ХХ ст..) –Луцьк. Вежа, 1999. –184 с.
209. Ярлан. Urior faszizmu./Літопис УПА. –т.8. –Торонто, 1980. –с.180-202.
210. Arendt Hannah. The Origins of Totalitarianism. –San Diego-NewYork-London: A Harvest Book, 1975. –527 p.
211. Backer R. Totalitarism. Geneza. Istota. Upadek. –Torun, 1992. –s.134.
212. Borkenau F. The totalitarian enemy. –London, 1939. –153 p.
213. Goldfarb J.C. Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind. –Chicago-London: The University of Chicago Press, 1992. –286 p.
214. Dmytryshyn B. Moscow and the Ukraine: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy. 1918-1953. –New York, 1956. –413 p.
215. Kolakowski L. Glowne nurte markzizmu, London, 1988. – 865 s.

216. Korchak A.A. Contemporary Totalitarianism: A System Approach//East European Quarterly. –1993. –Vol.27. №1. –p.1-46.
217. Liber G. Soviet Nationality Policy, Urban growth and identity change in the Ukrainian SSR, 1923-1934-Cambridge, 1991, -289 p.
218. Mace J. Communism and the Dilemmas of national liberation. National communism in Soviet Ukraine 1918-1933. –Cambridge, 1983. –334 p;
219. Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine, 1917-1957 – New York, 1962. –264 p.
220. Stronski H. Represie Ludnosci polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. - Warszawa. 1998. –310 s.
221. Fridrich C. Brzezinski Z. Totalitarian dictatorship and Autocracy. Cambridg, 1965. –365 p.
222. Центральний державний архів громадських організацій України Ф.І.оп.20 спр. 1999. ар.12; спр.2006, ар.59; спр.2031, ар.1-4; спр.2920; спр. 2998, ар.2; спр.3189.